

FRIEDEBERT TUGLAS

EESTI KIRJANIKKUDE LIIDU VÄLJAANNE
TARTU 1936

FRIEDEBERT TUGLAS

KIRJUTISI TA 50. SÜNNIPÄEVA PUHUL

A. ADSON, A. ASPEL, ED. HUBEL, A. LOORING,
A. ORAS, EDG. V. SAKS, J. SEMPER, G. SUITS,
A. TASSA, M. UNDER, O. URGART

~~12503~~

ÄRATRÜKK „LOOMINGUST“
EESTI KIRJANIKKUDE LIIDU VALJAANNE
TARTU 1936

2

*Sellest raamatust on ilmunud
25 nummerdatud eksemplari*

N^o.....

B-775_u

4926:0767

Harold Walker

„Sääl tuli Tuglas...“

Kuis sulab aeg! Jah ammuks... kas
See polnud alles eile,
Kui kõndisime Virgolas
Ses soojas rohus ääres jõe
Ja ikka taga luule-tõe,
Mis pudenes me teile?

Sa tulid nagu tuulemaand,
Just nagu teiselt tähelt,
Kus imedest Sa osa saand,
Kus sortsidega räheld.
Suur polnud meilgi kainus,
Kuid kujutelme kirev tuisk
Ja köietantsiskelev luisk —
Ses olid Sina ainus.

Sa tulid lõunast, pruun kui maur,
Su jutustuste kõlast
Veel kees maailma lõpu aur;
Ja verev, kuumgi oli vist
Su tint. Ning ütle, sulg Su kist
Mis tiivulise õlast?

Nüüd Sinagi, ka Sina neist,
Kes üle Rubikoni
On astund. Ükski enam meist
Ei Siuru-lindest soni.
Tuul Sinult, meiltki teistelt
Viind toomehelbed käistelt.

Aeg suland. Tõesti, ammuks... kas
See polnud alles eile?...
Kes kahanend, kes kasvand tas —
Su jäljed jäänud teile.

Tuglase kirjanduslikust algusest

Kui Friedebert Tuglas aastal 1913 *Liivakella*-nimelisena andis välja valimiku oma varasema noorpõlve trükis ilmunud ja ilmunud skitse, siis olid ta vaated kunstile üle elanud vähemalt ühe põhjaliku murrangu. Ta oli nüüd artist, kes sõna kunstilisist omadusist ja mõjust teadlikuna kujundas teoseid, mis vastavalt tema tahtele niivõi teissuguselt pidid mõjuma lugejasse. Sellejuures ta meetod võis olla väga isikupärane, kuid ta enda isik muutus ikka varjatumaks ja varjatumaks tema loomingu sisimasse olemusse, kuna seevastu esile kerkis puhas kunst. Hoopis teissugune oli olnud Tuglase loomislaad tosin aastaid tagasi. Ei tõusnud siis küsimussegi iga sõna ja mõtte vaagimine selle poolest, millise kunstilise efekti annab see sõna või mõte, vaid tuli spontaanselt väljendumistarbele järele andes lihtsalt ja vahenditult leida kuju pakitsevatele mõtetele ja tundeile. Kui kerge oli siis kirjutada, on Tuglas ise hiljem imestanud. „Kui nobedalt jooksis siis sulg paberil — pärast koolitöid, õhtu hilja, ööd läbi, kuni koiduni! Kirjutada kakskümmend, kolmkümmend lehekülge ühe õhtuga — see ei olnud sugugi raske.“ Aga kui sõna ja mõtte esteetilise väärtuse puuduliku arvestamise tõttu on tulemuseks õige kasinalt kunsti, siis seda rohkem saabus selle enesepaljastamise kaudu inimlikult iseloomustavat. Ja hilisem Tuglas on kartnudki, kas ta oma noorena tööde avaldamisega ei esita end mitte liig isiklikust küljest. Tõepoolest nii see võib ollagi, kui vaadata ainult autori seisukohast, kuid Tuglase loomingu jälgija peab aina rõõmustama võimalusest nende esteetilise kujundamise puhastustulest läbi käimata ja „objektiivseks“ kunstiks küpsemata mõtete ja meeolude üle, kuna need võimaldavad heita eritoonilist lisavalgust sellele Tuglasele, keda tunneme tema täisea loomingust.

Senini veel õige napid eluloolised andmed Tuglase kohta asetavad ta kirjanduslike harjutuste alguse ministriumikoolis käimise aega; aga kuidas sellega ka ei oleks, igal juhul toimus Tuglase kirjanduslike teele asumine põhjamaise nooruse aeglasemat arenemist arvestades haruldaselt vara. Ja trükiristiminegi leidis aset tunduvalt varem kui keskmiselt meie teiste kirjanikkude juures. See on vist esimene Tuglase trükivalgust näinud töö, mis pealkirjaga „Siil“ F. J. Mihkelsoni nime all ilmus *Lastelehes* nr. 11, 1901. a. lõpul. Viieteistkümnendaastane autor ise oli sel ajal juba lahkunud ministriumikoolist ja käis esimest sügist Tartu linnakoolis. Ea poolest murdeaega üle elades, vaimselt arengult aga omaealistest ette jõudnud, oli Tuglas omas debüüdis siiski veel kinni lapsea ainestikus. „Siil“ on lugemiseks lastele ja kõneleb ka ise lastest. Head lapsed Juku ja Liisi leiavad metsast ennenähtamatu imeeluka — siili, toovad selle

koju ja muudavad heade lastena kummalise olevuse endale peagi suureks sõbraks. Ja nagu võib oodatagi, ei jää laste headus kuigi kauaks väärilise tasuta. Varsti päästab siil väikese Liisi nõelussi käest ning teeb teisegi kangelasteo, takistades tuleohtu sattunud rehetuba põlema minemast. Siil ise pole aga sõbraks peetud mitte ainult eluajal, vaid saab pärast surmaga ilusa lilledes haua.

Ent samal ajal on viieteistkümneaastane Tuglas lastekohaste vooruste õpetamise kõrval püüdnud mõista ja kinnistada kirjanduslikus vormis ka täiskasvanute toiminguid ja elamusi. Sellesama 1901. aastaga, mil ilmus „Siil“, on dateeritud katkend „Õnne kaalud“ *Liivakellas*. Suurekaustalised tunded, mis inimese panevad vankuma otsekuu jooonu, iseloomustavad selle skitsi tegelasi. Ja sügavasse õnnetusse viib see tunnete monumentaalsus paratamatult. „Tuhandeid teisi võimalusi on olnud“, arutleb Tuglase kangelane, „aga elu on valinud kõige halvema, kõige kurvema võimaluse . . . Kuna, kuna olen ma ometi õnnelik olnud? . . . Ei kunagi! Kuna tuleb siis õnneaeg? Ei iialgi!“ Vastavalt tunnete sügavale traagikale on kohandatud ka teose dekoratiivne ja sündmustikuline külg: kuusirp õhetab metsa kohal, valust piinatud inimene tuigub üle nõmme, läbi metsa ja põldude; ja pisut hiljem: läbi akna lastakse keegi surnuks, must kogu põgeneb kumaras eemale ja vaatama ruttajale tuleb vastu karjuv inimene, kirves käes.

Alaealise kujutluste ja unistuste projekteerimine täisealistesse ei või muidugi mitte tulemusena anda midagi, mis psühholoogiliselt oleks veenev, kuid Tuglase kujutamiseviis on siiski omandanud mõne joonekese, mis üllatab. Hilisemale Tuglasele omaseid, teravalt joonistatud ja hästi komponeeritud hetkepilte kohtame juba siingi: „Vasikas hüppas läve pääl vanamehest mööda, jooksis paar tiiru õues, ja jäi siis äkisti kesk muru seisma, kael välja venitatud, imestavad silmad punnis“. „Siili“ ühegi vooruse poolest hiilgamata stiiliga võrreldes osutavad „Õnne kaalud“ selliste, olgugi ainult laiguliselt esinevate võitudega suurt edenemist. Ometi tekib seejuures küsimus, kas „Õnne kaalude“ need stiilivoorused, millega ta meile imponeerib, ei ole hilisemat algupära. Liiatigi et Tuglas *Liivakella* eessõnas ütleb kõik selles raamatus ilmunud tööd alistanud olevat parandamisele. Kui raskelt või kergelt Tuglase korrigeeriv sulg „Õnne kaalusid“ on riivanud, seda ei saa kahjuks enam kindlaks teha, kuna see katkend enne *Liivakella* kuski pole ilmunud.

Esimest aastat Tartu linnakoolis käies avanes Tuglasele arvatavasti lähem võimalus meie realistide toodanguga tutvumiseks. Just 1901. a. jõulude eel ilmus *Postimehes* August Kitzbergi „Veli Henn“. Aga Kitzbergi selle teose leebe huumori kõrval ei jäänud vist hoopis tundmatuks ka Eduard Vilde iroonilisemad naljandid nagu ka mitte Vilde ja Petersoni tõsiselt ning kurjalt ühiskonda parandavad teosed. Igatahes murdus „Õnne kaaludes“ väljendunud laad järgmises, 1902. aastaga dateeritud novellis „Hunt“ järsku hoopis teiseks. Isiklikude kujutluste projekteerimise asemel kaasinimestesse püüdis Tuglas nüüd kaasinimesi kainelt ning asjalikult vaadelda ja neid vaatlustulemuse objektiivselt väärtustada. Tuli ilmsiks, et tegeliku elu käigus ei ole tüüpilisemad mitte saatust põhjani kõigutavad sündmused,

vaid üsna tühised sekeldused. Vastavalt sellele ei laineta ka inimhing mitte niipalju majakõrguselt, kui virvendab vaevumärgatavalt. Aga kui see on nii, siis on sügavtraagiline toon täiesti asjatu ning õige suhte leidmiseks ümbritseva eluga jätkub huumoristki. Ja nõnda just talitabki Tuglas „Hundis“.

Missuguseid suurepäraseid koomilisi situatsioone saab kombineerida sellest, kui kaevu kukkunud ja seal solistavat hunti ebausklikud inimesed hakkavad pidama tondiks, seda näitab kuuteistkümneaastane Tuglas oma „Hundis“ väga osavasti. Ometi oleks eksitus, kui üldiselt tuntud „Hundi“ teisigi voorusi pidada täiel määral olemasolnuiks juba kuuteistkümneaastasel autoril. Sest *Liivakellas* avaldatud ja hiljem eriti *Kahe jutu* nimelise rahvaliku kogu kaudu populaarseks saanud „Hunt“ on mitmes suhtes hoopis teine töö kui see, mis sündis 1902 ja esialgsel või enamvähem esialgsel kujul ilmus 1903. a. *Lindas* nr. 46—49. Ideeliselt oma ebause vastu sihitud tendentsiga, sündmustiku ja tüüpide poolest on jäänud „Hunt“ küll seksasmaks „Hundiks“, aga sõnastuselt on hilisem tekst paiguti hoopis uus töö. Stilistina on noor Tuglas kuivem ja asjalikum kui hilisem Tuglas, aga ühes sellega on ta ka puisem ja saamatum kui viimane. Ta käsitleb nähtusi nende üldisemast ja tuntumast küljest ning arendab mõtte lõpuni, just liigse lõpuni, jätmata neid tühikuid, mis panevad lugeja fantaasia tööle ning seovad teose jälgimiseks. Nii leiame *Lindas* avaldatud „Hundis“ selle koha, kus jänese jälgi ajav Saariku koer Polla metsavargaid kohutab, esitatuna mingis primitiivrealistlikus, täitsa tarbetus täielikkuses: „Paar korda juhtus ta metsavaraste juurde. Need ehmatasivad hirmsasti ja põgenesivad tükiks ajaks mahasaetud puu juurest eemale; arvasivad, et metsavaht ühes oma koeraga tuleb“. Seesama koht on *Liivikellas* avaldatud redaktsioonis ka omamoodi realistlik ning asjalik, kuid selles on tõmmatud ainult paar teravat joont ja pilt on sõnade vähesusest hoolimata palju ilmekam: „Paar korda juhtus ta metsavaraste juurde. Need jahmatasid püsti, ja saag langes kõlinal maha.“

Aga nagu selgub lähemal vaatlusel, pole „Hundi“ teises trükis teostatud muudatused siiski igal juhul ainult puhtstiililised. Koera kokkusattumist hundiga kirjeldab Tuglas esimeses trükis järgmiselt: „Juba tahtis koer uuesti (jälgi) otsima hakata, kui äkisti paksu põõsa seest niisamasugune hall elukas välja tuli kui temagi. Lolla tundis kohe, mis see loom tahtis. See oli tema verivaenlane — hunt.“ Ja sedasama momenti teises trükis: „Kui ta parajasti jänese jälgede järele nõmme lumist rinnakut mööda üles tõusis, tundis ta äkisti pärituult võõrast ja võigast lõhna. Ümber pöördes nägi ta hunti tema jälgi mööda järele laskvat, ammuli hammastega ja püsti karvaga“. Esimeses katkes koer kohe näeb hunti, teises aga enne haistab ja siis alles näeb. See ja mõned teisedki üksikasjad kõnelevad teise katke puhtstiililiste paremuste kõrval ka sisuliste kogemuste ja teadmiste kasvamisest.

1903. a. alguses sõlmib Tuglas sidemeid *Postimehega* ja siitpeale on ta kaastööd ajuti leida selles lehes. Eksternina 1903. a. kevadel Tartu linnakooli lõpetanud, katkestas Tuglas esialgselt hariduse jät-

kamise koolipingil ning sai selle tõttu rohkem mahti kirjanduslikkudeks harjutusteks. Ja kui ta sama aasta talvel A. Kitzbergi abilisenä hakkas tööle *Postimehe* talituses, sattus ta ka toimetusele senisest veel lähemale ja aasta lõpu poole näemegi Mihkelsoni nime või nime-tähti üsna rohkete följetonide, laastude ja muude kirjutiste all. Osa sellestki materjalist on hiljem ümbertöötatuna leidnud aset *Liiva-kellas*, osa aga on jäänudki sinnapaika.

Kuigi Tuglas 1903. a. algul ise veel koolipinki pidi nühkima — või vahest just sellepärast, kuna ta liiatigi peagi vastuollu sattus oma ametlike kasvatajatega — võttis ta esimeses *Postimehes* (nr. 51—53) ilmunud jutustises käsitlusele kasvatusküsimumused. „Hundi“ vormile lähedases realistlikus ja rahvalikus laadis, kuigi hoopis tõsisemas toonis jutustatakse novellis „Mis Silu-Krõõt oma viletsustest rääkis“ väärkasvatuse lagastavast mõjust ning antakse lõpuks moraal viiekordse vanasõnade reaga. Aga noor Tuglas ei soetanud mitte üksi „kasutu“ esteetilise kirjanduse asemel moraalset tasu ja karistust jagavaid „kasulikke“ töid ses laadis, nagu on „Siil“, „Hunt“ või „Mis Silu-Krõõt oma viletsustest rääkis“, vaid rakendas oma kujutusvõimet veelgi praktilisemate ülesannete täitmisele. Sügisel *Postimehes* nr. 174 ilmunud jutukeses „Soondla taadi eksitus“ teeb ta propagandat saksa näitusega konkureerivale eesti näitusele, ei unusta seejuures aga oma eetilise missiooni täitmist. „Soondla taadi eksituse“ moraal — tee head või kurja, palga saad ikka oma tegude järgi — ongi väga iseloomulik kogu selleaegsele Tuglase loomingule.

Siiski rohkem kui kirjanduslikku fiktsiooni harrastas Tuglas oma kaastöös ajalehele vesteid tõeliste sündmuste puhul. 1903. a. ühel suveööl ajab vana „Vanemuise“ põlemine poolhaige Tuglase jalule ja *Postimehes* nr. 159 annab ta vesteliselt aru sellest sündmusest. Ta jälgib hoolikalt tulekahjule kogunenud rahvahulga kõnelusi ja teda kohutab seejuures ilmnev massi idealismivaesus. Suur rahvuslik ettevõtte põleb, aga rahvas vaatab seda kui haruldast vaatamängu ning kõnelustes langevad praktilised-labased märkused kogu „Vanemuise“ tegevuse kohta. Ei kahjatse ega nuta keegi, ainult „taevast kukkuvad mõned harvad vihmapiisarad kivitatud tänavale“. Ainult taevast nagu oleks nutnud. Kuid pettumus massi suhtes ei ole siiski nii sügav, et noor Tuglas kaotaks täiesti usu. Rahva tahet ja kandejõudu rahvusliku kultuuri arendamiseks usaldab Tuglas kõigest hoolimata sel määral, et ta veendunud on uue elu tärkamises „Vanemuisegi“ varemil, nagu selgub ühest teisest, „Vanemuise“ rahvapidu kirjeldavast vestest *Postimehes* nr. 189. Veel teisalgi, nii näit. vestetes, „Võidusõidul“ (*Postimehes* nr. 197) ja „Lubjaaia hobuselaadal“ (*Postimehes* nr. 199), irriteerib Tuglast massi odav uudishimu ja jänu tsirkuse, tihti väga julma tsirkuse järgi, kuid ta paneb seda vähemalt osalt valitsevate kihtide halva eeskuju ja oskamatu kasvatuse arvele ning usub päris kindlasti rahva tervetesse instinktidesse, kui ta rahvast kirjutab: „need on inimesed, päris mõistlikud inimesed, kes häämeelega seda kuulevad, mida mõistlikult kästakse ja juhatakse.“

Nende tõsisemas toonis kirjutatud ja üldiselt üsna vähe kirjanduslike vestete kõrval on Tuglas aasta lõpule lähenedes samas liigis

teritanud sulge kaasaegse elu kirjanduslikumaks kajastamiseks ja selle elu koomilisemate külgede kinnistamiseks. Sakslaste käes olev linnavalitsus püstitas parajasti veel praegugi osalt Tartut „ilustavaid“ kuulutusposte, ja kolme suurt joonealust täitvas följetonis „Hariduse vili“ (*Postimees* nr. 243—245) annab Tuglas pihta linnavalitsuse sellesse suunda juhitud „ehituspoliitikale“. Kahe hulguse saatust kujutades laseb kirjanik ühel oma kangelastest koomilistel asjaoludel sattuda ühe ehitatava kuulutusposti sisemusse ja sinna jäädagi, kuni ta kinni müüritakse, päästab aga följetonistlikult liialdatud naljakate sündmuste käigus lõpuks oma kangelase siiski jälle ära. Selle kohalikust päevapoliitilisest võitlusest tingitud koomikameele rakendamiskatse kõrval on Tuglas sama aasta lõpul püüdnud oma sellealalisi võimeid kasutada ka põliselt-inimikkude naeruväärsuste kujutamiseks. Ühe kupeldaja naiivkoomilist egoismi, keelepeksulusti ja muid sääraseid omadusi on Tuglasel õnnestunudki kujutada üsna heas rahvalikus vormis jutukeses „Kui kõht täis saab...“ (*Postimees* nr. 265—267).

Ühe selleaegse laastu motoks on Tuglas valinud kaks järgmist värsirida: „Kõrged pilved, nagu hirmust aetud, / üle maa ja mere lendavad“. Aga ajalehetöö tõttu argipäevse inimese ja argipäevsete askeldustega rohkesti teetsenud Tuglas isegi on sel ajal ajuti nähtavasti tundnud seda „pilvede hirmu“. Noorulikult idealistlik ja romantiline Tuglas ei suuda oma selleaegsele üldiselt realistlikule kirjanduseharrastusele vaatamata lõplikult ometi mitte leppida argipäeva proosaga. „Pühapäevastes piltides“ (*Postimees* nr. 253) häirib teda tugevasti „turu“ maiste tungide ja linnataguses looduses kõrgustesse tõusvate meeleolude vastuolu. See häirib, hoolimata sellest, et Tuglas on täiesti teadlik, kui vaenuline on tegelik elu unistustes hõljuja vastu, nagu ta ise on kujutanudki laastus „Kevad' tuleb...“ (K. E. Söödi *Naljakaalender* 1904).

Liivakellas on märgitud samal 1903. aastal kirjutatuina peale eel-poolkäsitletud tööde veel novellid „Asuja“, „Nõiutud ringis“, osalt ka „Hingemaa“ ja proosaluuletis „Surm“. Kõige realistlikum neist neljast on „Hingemaa“, hoolimata sellest, et just see töö lõpliku kuju on saanud mitu aastat hiljem. „Asujas“ ja „Nõiutud ringis“ aga hakkab tõsielu segunema fantastilisega ja „Surmas“ oleme juba täiesti unedemaailmas. Aga 1904. aastaks kaheksateistkümneaastane Tuglas oli saanudki juba valmis oma ajutise realistliku passiooniga ja asunud selle suuna otsale, mis iseloomustab ta nooreestilist loomingu. Just 1904. a. on sündinud paljumainitud „Lilleline inferno“ ja üsna kogukas hulk teisigi sellele lähedasi töid. *Postimehes* nr. 119, 1904 lahendab ta „Kevade-pidus“ ideaalide ja tegelikkuse vastuolu otsustava asumisega ideaalide poolele, kirjutades oma romantilisest idealismist: „Võib olla, ma unistan elust alles sellepärast nii, et ma elu, nooruse ja vaimustuse sisse usun, ja et ma kerkivast koidust ja uuest ning paremast päevast und näen. Ja — kuigi minu nooruse usk kord raugub, ja kui ka üleüldises voolus mu mõtete iseseisvus peaks kaduma, — siisgi jääb minule mu elulaul leekivast päikesest ja vägevast kotkast!“ — Ja kes ütleks, et Tuglasele see otsustus poleks olnud viljakas!

Noor Tuglas punaseil aastail

Alljärgnev peatükk Friedebert Tuglase elust tahab anda ülevaate ajajärgust, mis hiljem on nimetatud punasteks aastateks, kuid kogu ajajärgu ja Tuglase elu ja tegevuse mõistmiseks osutub kohati vajalikuks teha viiteid nende aastate eelajale, mil võrsusid need ideed ja jõud, mis kutsusid esile 1905. a. revolutsiooni ja Noor-Eesti liikumise. See ajajärk on õieti primaarse tähtsusega, mis määras Tuglase hilisema elukäigu, mitte ainult tema elutee maapagulasena, vaid suurel määral ka tema maailmavaate, loomingu suuna ja võimalused.

Tuglas õppis 1901. a. algusest peale Tartu linnakoolis. 1903. a. kevadtalvel oli ta aga sunnitud lahkuma kooli neljandast klassist 17. jaanuaril ¹⁾ 1903. a. Vanemuises dr. M. Veske 60 a. sünnipäeva mälestuseks peetud pidu korraldamise ja osavõtmise pärast. Ürituse peaalgataja oli Tuglas ja kogu ettevõtte taga seisis peamiselt linnakooli vanemate klasside õpilased, kuigi pidust kutsuti osa võtma ka hulk vanemaid tegelasi. Sellele järgnes vali järeluurimine üleinspektor Tšeslav Sajontškovski (Riia) poolt, mis kauaks ajaks kogu Tartu õpilaste- ja õpetajaskonda hirmul hoidis. Seisukorra päästmiseks astus Tuglas koolist välja, nii et kõige raskem süü võidi tema peale veeretada. Ometi alandati sellest õhtust osavõtjate ja korraldajate 16 õpilase elukombed neljale ja kolmele ning mitmed õpetajad paigutati ümber. Siiski võimaldati Tuglasele paar kuud hiljem sama kooli juures õiendada eksternina lõppeksam. Ta teenis selle järele ühe aasta *Postimehe* talituses raamatupidaja abilisena ning 1904. a. sügisel astus ta Hugo Treffneri eragümnaasiumi.

Tinginud õpperaha asjus Treffneriga nagu Indrek Paas Maurusega, astub ta viiendasse klassi. Kogu õpilaspere arv ulatus sel õppeaastal 350-le, viiendas klassis oli ligi viiskümmend õpilast.

Sama rahvuste- ja seisusterikas kui Treffneri kooli üldine pere oli ka tolleaegne viienda klassi koosseis. Tuglas mäletab selles 12 rahvust. Klassis oli: neli venelast, kolm lätlast, kaks grusiinlast ja sakslast, siis kasakaid, armeenlasi jt. Enamiku klassi koosseisust moodustasid ikkagi eestlased, kes olid ka tõelised õppijad, kuna enamik muulasi niisama oma aega viitsid. Palju oli neid, kes rikaste

1) Kõik kuupäevad on märgitud v. k. j.

vanemate lastena Treffnerile hästi maksid, olles varem teistest koolidest mitmekordselt välja heidetud.

Klassikaaslastest eestlastest, kelle nimi laiemalt tuntud, oleks mainida: August Sildnikku, Villem Leisbergi, Karl Reinholdi ning Edgar Eisenschmidt. Viimane oli juba Tuglase tuttav Uderna ministriumikoolist.

Ka tolleaegne kooli õpetajaskond koosnes erinevaist rahvusist.

Hugo Treffner tollal ise oma koolis enam tunde ei andnud — tal oli oma poistega nii-kui-nii küllalt tegemist. Vene keelt õpetas Jaan Jõgever, kes jäi õpilastele kuidagi kaugeks ja külmaks ja kes ei saanud nendega kunagi head kontakti. Ajalugu õpetas ukrainlane Peeter Jakovenko, noor vabameelne mees, kes võttis osa ka põrandaalusest poliitilisest tegevusest. Ladina keele õpetajaks oli lätlane Jahnis Endzelin ja kreeka keele õpetajaks Gustav Koskora, usuõpetajaks aga Hermann Lezius (*1863. a.), kes varem oli olnud Läänemaal Mihkli koguduse õpetajaks.

Kaasõpilased mäletavad Tuglase vaidlusi Leziusega. Lezius oli tüüpiline saksa pastor, eht vanameelne balti vaimu kehastus. Tema tunnid olid võimatult kuivad ja õpilastele ei meeldinud tema äärmiselt vanameelne õpetusviis ja vaated. Ning kui ta veel armastas õpilastele öelda: „Su teadmised piiblitarkuses on nagu rabamaale majaehitamine“, siis ristisid õpilased ta „Rabamaaks“. Huvitavaks kujunesid tunnid, kus tekkis vaidlusi Leziuse ja õpilaste vahel. Üks agaramaist ja teravmeelsemaid vaidlejaist oli Tuglas.

Ühel tunnil Lezius väitis, et Jumala nimi tulevat sõnast hea (Gott = gut), ja tõendas, et eestlastel tekkinud Jumala nimetus alles ristiusu tulekuga. Tuglas võttis sõna ja väitis vastupidist, et soome sugu rahvaste usundis oli Jumala nimi tuntud juba kaua enne ristiusu tulekut. „Kust te, Mihkelson, seda teate?“ päris Lezius. Selle kohta olevat olemas suur kirjandus, oli vastus. „Tooge mulle lugeda!“ käskis Lezius. Järgmiseks tunniks oligi Tuglas toonud suure virna raamatuid kaasa. Kui Lezius seda raamatuvirna oli imestusega vaadelnud, käskis ta need tuua oma korterisse. Tuglas jättis aga käsu täitmata ning küsimus jäi ka lahendamata. Seda enam andis see juhus kõneainet õpilastele ja vähendas Leziuse autoriteeti.

Küsimusi, mille üle Tuglas võis vaielda, oli palju ja õpetaja jäi teinekord väga piinlikku seisukorda. Kui Lezius enam väljapääsu ei näinud, lõpetas ta vaidluse. Nii öelnud ta kord: „Ütlen sulle, Mihkelson: vaidleksin sinuga edasi, kuid sa algad oma vaidlust ikka ühe ja sama „ei“ sõnaga, sellepärast ei taha ma sind enam kuulda.“

Sajandi alul Eesti ärksam õppiv noorsugu oli häälestatud opositsioonilis-rahvuslikult. Ta oli otsisklev, rahutult-aktiivne, täis protestivaimu lämmatavalt-rõhuva vene surve vastu, kuid ta ei leppinud ka senise ärkamisajast pärandatud leige rahvuslusega. Sellisena koonduis õppiv noorsugu väikestes rühmitustesse, kus harrastati just neid huvisid, mida vene kool armutult püüdis maha suruda ja millest ei kõneldud ka vanema põlve haritlaskonnas. Neist ringikestest algas juba 1903. a. paiku Tartus kujunema see koondis, kes hiljem sai tuttavaks Noor-Eesti nime all. Varem oli teotsenud põrandaalune õpi-

laste rühmitus „Eesti Külvaja“, kuid olude sunnil oli see likvideerunud. 1903.—1904. aastal teotses uus õpilaste salarühmitus „Ühisus“, mille liige ka Tuglas oli. Ta toimetas siis terve aasta organisatsiooni käsikirjalist ajakirja. Liikmeskond oli mõlemal organisatsioonil pea ühine, ainult lahkus vanemaid ja nooremaid tuli juurde. Selle ringkonnaga liitus ka Gustav Suits ja „Ühisus“ muutus 1904. a. jooksul tähelepandamatult Noor-Eestiks.

Esimese avaliku märgi oma olemasolust andis Noor-Eesti oma esimese albumiga, mis ilmus 1905. a. suvel (trükiti talvel 1904/1905). Kuna selle albumi korrektuur oli Tuglase hooleks, siis parandati nii mõnigi trükipoogen koolipingil. Tuglas esitas albumis „Asuja“ ja „Nõiutud ringis“. Oma „Jumala saare“ algas ta jõuluvaheajal ja lõpetas 1905. a. kevadtalvel.

A. 1903—1905 toimus aga ühtlasi ärksama noorsoo kaldumine veelgi radikaalsemasse suunda. Esimese tõuke selleks andis tunne oma rahva surve all olekust, mis varsti selgus revolutsiooniliseks rahulolematuseks kogu maksva riigi- ja maailmakorraga.

Juba 1903. a. oli kirjandusliikude küsimustega tegelevast õpilasingist eraldunud teatav opositsiooniline grupp, kes tundis enam huvi poliitiliste, majandusliikude ja sotsiaalsete küsimuste vastu. Sellesse rühmitusse kuulusid: August Rei, Alma Ostra, Karl Ast, Villem Maasik jt. Hiljem liitusid sinna ka mõned Noor-Eesti asutajad, nagu Tuglas ja Nikolai Köstner.

See tolle aja õppiva noorsoo poliitikasse kaldumine sündis täiesti loomulikult, tingitud ajajärgu enda vaimust ja üldisest olukorrast, saamata kuskilt erilisi välismõjutusi. Nii spontaanselt nagu mõni aasta varem olid tekkinud kirjanduse ja kunstiliste küsimustega tegelevad salajased õpilasingikesed, tekkisid nüüd poliitilised õpilaste salaseltsikesed. Need olid täielikult konspiratiivsed, nii ülemuse kui ka vanemate eest. Noor Tuglas tutvus sotsialistliikude ringidega 1904. a. suvel, kuid opositsioon riigivõimu, kiriku jm. suhtes oli ta hinges tekkinud juba mitu aastat varem. Tutvunenud juhuslikult kättejuhtuva keelatud või poliitilisi mõtteid sisaldava kirjandusega, tundis ta selle vastu huvi, ning juba 1903. a. suvel oli ta veerinud soomekeelset brošüüri „Suured ja väikesed rahvad“. Oli kord juba sotsialistliikude salarühmitustega kontakt saavutatud, aitas sotsialistlik ideoloogia kujundada seda aastate eest tärganud opositsioonivaimu ja -meelsust.

Tuglase huvi poliitiliste küsimuste ja võitluse vastu oli kasvanud päev-päevalt ja juba 1905. a. jaanuarikuus võtab ta osa Tähtvere metsas suuremaist rahvakoosolekuist ja esineb massidemonstratsioonidel Tartu tänavail. Salakoosolekuil metsas esines kõnelejana peamiselt K. Ruga (1882 — 4. XI 1905), kes sealt saadud külmetusest peagi suri.

1905. a. kees selles illegaalses õpilasingis palavikuline töö. Ei olnud enam kuigi palju aega enda täiendamiseks majandusteadusega, ajaloolise materialismiga, sotsiaaldemokraatide programmi ja revolutsioonilise liikumise ajaloo, vaid teotseti peamiselt revolutsioonilise kihutustööga, lendlehtede paljundamisega jne. See õpilasing andis

välja palju revolutsioonilisi lendlehti ja pilkepilte, alul paljundati neid hektograafil, kuid 1905. a. kevadel toodi A. Rei poolt Peterburist juurde veel mimeograaf ja lõpuks koostati koguni väike käsi-trükikoda.

Organisatsiooni üheks suuremaks ürituseks oli revolutsioonilise lauliku väljaandmine, millel oli väga hea levik, ja seda paljundati mitu korda. Laulikust endast aga ei ole kahjuks läinud korda ühtegi eksemplari leida. Lauliku väljaandmisel olid kaastegevad: A. Rei, kes luuletas „Ei abi saa me keisri käest“, K. Ast tõlkis „Leinamarsi“, H. Pöögelmannilt saadi „Marseljeesi“ tõlge ning Tuglas tõlkis mitu laulu, millest hiljem üldiselt tuttavaks sai „Julgesti, vennad, nüüd tööle“.

Lauliku pea-„trükimeistriks“ oli Ed. Ott, kuid ka noor Tuglas võttis mitmedki ööd sellest tööst osa. Konspiratsioon oli hästi korraldatud, sissekukkumist ei tulnud. Illegaalselt teotsedes olid kõigil õpilastel hüüdnimed. Tuglas kandis Academia Treffneriana õpilasena nime „Akadeemik“.

Kevad-suvel 1905 läks Tuglas jala Peterburi ja sõitis siis esmakordselt Soome. Säält koos Gustav Suitsuga Tartu tagasi jõudnud, sai ta veel *Noor-Eesti* I albumi levitamisest võtta osa. Kuid pea katkestati ta legaalne teotsemisvõimalus üldse, sest politsei poolt korraldati ta korteris paarinädalase vaheajaga kaks nii põhjalikku läbiotsimist, et isegi tapeet seinalt maha kisti. Esimesel korral kestis läbiotsimine kuus tundi ja kaasa viidi kõik Tuglase kirjavahetus ja käsi-kirjad, kuid ta ise viibis juhuslikult maal ja jäi tabamatuks. Teise läbiotsimise puhul polnud Tuglast juba teadlikult kodus ja nii jäigi ta areteerimata, kuid oli sunnitud nüüd siirduma täielikult põranda alla. Ta varjas end peamiselt Valgas F. Karlsoni pool ja lühemaid aegu ka mujal. Sügisel ei saanud enam mõeldagi edasiõppimisele Treffneri juures, liiatigi oli aeg sellisele temperamendile korraliku koolitöö jaoks liiga põnev ja kaasakiskuv.

Sandarmivalitsuse salajase valve alla näib Tuglas olevat sattunud just 1905. a. esimesel poolel. Arhiivmaterjal selles asjas asub SSSR-s ja võimalik on kasutada ainult seal trükitud materjali. Neil andmeil²⁾ on 1904. a. jooksul Liivimaal salajase sandarmivalitsuse valve all seisnud, kubermangu sandarmivalitsuse ülem polkovnik Volkovi aruande järele 31. dets. 1904. a. politsei departemangule, 94 isikut. Seal esinevad aga peamiselt läti tööliste, vene, juudi, läti ja kaukaasia üliõpilaste nimed ja ainult neli eestlast: 1) Karp (Karl) Ruga, 2) Karl Ast, 3) Adele Ruttik ja 4) Linda Jürman. 1905. a. jooksul on aga salajase sandarmi valve all seisjate nimekiri kasvanud mitmekordseks, nagu selgub sama polkovnik Volkovi poolt 9. jaan. 1906. a. saadetud nimekirjast. Selles nimekirjas seisvad eestlased on sandarmivalitsus klassifitseerinud kolme rühma:

1. Anarhistliku voolu esitajad: 1) Gottlieb Ast, 2) Aleksander Kesküla ja 3) Friedebert Mihkelson. Samad tegelased seisavad ka teises rühmas, puudub ainult Kesküla. Selline rühmitamine näitab,

2) Vt. *Proletaarne revolutsioon Eestis*, nr. 2 (3), 1927, lk. 28 jj.

kui ähmane ettekujutus sandarmivalitsusel oli poliitilistest parteidest ja nende tegelastest.

II. „W. S.-D. T.-P. Tartu grupe“ revolutsiooniliste eestlaste grupe: 1) Gottlieb Ast, 2) Karl Ast, 3) Vold. Grunstamm, 4) G. Kotsar, 5) Friedebert Mihkelson, 6) Alma Ostra, 7) van. adv. abi Amand. (?) Olesk, 8) Karp Ruga, 9) Adele Ruttik, 10) Luise Sõra, 11) Jaan Sõra, 12) Mart Sõra, 13) Peeter Speek, 14) Jaan Sosi, 15) Juhan Sosi, 16) Aleksander Tasa, 17) Rudolf Tasa, 18) Karl Tärna, 19) Alma Ein ja 20) Reinh. Jürgens.

III. Äärmise revolutsioonilise sihiga isikud: 1) Nikolai Sambikin ja 2) August Arras.

Nii on sandarmivalitsuse salajase valve all seisvate eestlaste arv Liivimaal suurenenud neljalt kahekümnekolmele. Millegi pärast on asetatud Tuglas (Mihkelson) nii esimesse kui teise rühmitusse.

Revolutsioon süvenes silmnähtavalt ja Tuglasel ei olnud enam püsi olla põranda all Valgas, vaid ta sõitis mõni päev enne 17. oktoobri manifesti väljakuulutamist jälle Tartu. Oli kuulutatud aga välja just eriline kõvendatud valvekord, mis suurendas hädaohtlikkust. Hoolimata sellest oli aga vaja esineda mitmel kihutuskoosolekul, sellepärast riietas Tuglas end konspiratiivkorteris ümber vene üliõpilasmundrisse ja pani ette suure musta kaukaaslase habeme. Selles riietuses ja välimuses üllatas teda 17. oktoobri manifest oma vabaduste ja amnestiaga.

Oktoobri manifesti järele oli Tuglas saanud jälle legaalseks, kuid edasiõppimisele ei olnud enam aega mõelda, vaid päevad oktoobri keskpäevist kuni novembri lõpuni kulusid tal kõige ägedamaks revolutsiooniliseks tegevuseks Lõuna-Eestis, kuna vabamad minutid olid pühendatud kirjandusele. Osalt üksi, osalt koos Karl Astiga sõideti välja Tartust kihutuskoosolekuile Lõuna-Tartumaale: Pangodisse, Randu jm. Vaheaegadel sõitis ta Võrru, kus kreisiülem tahtis teda areteerida, ja Riiga, kus ta sattus tänavarahutustesse.

Nädalat paar pärast oktoobri manifesti nõudis Tuglas sandarmivalitsuselt välja oma suvistel läbiotsimistel politsei poolt kaasa võetud käsikirjad. Nende materjalide hulgas oli muuseas ka „Jumala saare“ käsikiri. Käsikirjade tagasinõudmine oli sündinud just parajal momendil, reaktsiooni päevade uuestisaabumisega oleksid nad võinud igavesti kaduda. Neil ägedail agitatsiooni päevil toimetas Tuglas ühtlasi veel Noor-Eesti koguteost *Võitluse päivil*, mis pidi ilmuma jõuluks.

Revolutsiooni käik aitas selleks kaasa, et noor Tuglas kanti Põhja-Eestisse ning lõpuks vangla. Hilisema elukäigu aga määrasid suuresti ülemaalisel rahvaasemikkude kongressil loodud uued tutvus-sidemed ja seal endale võetud uued ülesanded.

Esimesel kongressi päeval, 27. nov. 1905, oli saadikuid juba aegsasti kohal, ja kui Tuglas kongressi kontrollkomisjonile oma mandaadi esitas Venemaa sotsiaaldemokraatliku tööliste partei vähemlaste organisatsiooni esindajana, siis registreeriti ta saadikuks nr. 765 all. Kui kongress lõhenes, võttis Tuglas endastmõistetavalt osa radikaalsest aula-koosolekust.

Kongressi ajal tutvunesid linlased maameestega ja vastupidi. Lin-
nas oli organisaatoreid, kõnelejaid, maal oli aga neist puudus, kuigi
pärast 17. oktoobri manifesti oli koosolekute vabadus. Kunstnik Ants
Laipman, kes võttis kongressist osa Tallinna „Kalevi“ seltsi esinda-
jana ja kuulus ka „aula-meeste“ hulka, soovitas Vigala ja Velise
meestele kõnelema kutsuda noort Tuglast. Velise saadikud Mihkel
Aitsam, Ivan Paulus ja Jüri Oviir ja Vigala saadikud võtsid kõik osa
aula koosolekust ja neile oli kindlasti Tuglas vastuvõetav. Tuglasele
tegi ettepaneku sõita Läänemaale kõnelema Velise valla Pipra talu
peremees Mihkel Aitsam († 10. dets. 1917), kes oli ise tuttav sotsia-
lismi õpetusega ning koha peal agaramaid tegelasi.

Tartust sõideti M. Aitsamaga välja 30. novembril, taskus aula-
koosoleku otsused. Sõideti üle Tallinna ning samas rongis sõitis
rohkesti ka teisi kongressi saadikuid. Vaidlused üha jätkusid, kuni
saadikud aeg-ajalt teel üksteise järel lahkusid. Tallinnas peatuti
vähe kunstnik Ants Laipmani kodus Falgi puiesteel. Seal kohtuti
veel kunstniku venna Bernhardiga ja sõideti siis koos Läänemaale
edasi.

Läänemaa üldiselt oli tollal hariduslikult enam maha jäänud
ning majanduslikult kehvem kui Lõuna-Eesti, kuid esijoones Vigala
ja Velise vallad olid kohalikkude tegelaste agitatsiooni ning rahva ja
mõisnikkude terava vastuolu tõttu juba suvel alanud revolutsioonilisi
aktsioone, ning just esmajoones Vigalasse ja Velisele kutsutigi
Tuglas.

Esimene koosolek peeti samal päeval, mil kohale jõuti, Velise
õigeusu koolimajas. Päevad olid äreavad, rahva meeled köetud pala-
vaks — januneti uudiste ja teadete järele revolutsiooni käigust.
Ehkki koosoleku ettevalmistamiseks ja teatamiseks oli aega ainult
pool päeva, siiski voolas rahvast murruna kokku, sest koosolekuteated
saadeti, nagu varemgi, laiali külakubjaste kaudu. Kõne vaimustas
rahvast ja koosolekul tehti ka teatavaks aula-koosoleku otsused, mis
koha peal omakorda heaks kiideti. Esimene koosolek oli õnnestunud,
nüüd läks kõnereis Mihkel Aitsama juhatusel edasi. Tuglas jäi Lääne-
ja Harjumaale seitsmeks päevaks ja pidas selle aja jooksul seitse
koosolekut. Lahkudes Veliselt kõneles ta veel Vigalas, Märjamaal
ja Raplas, kuna kolme kõne kohta pole enam meeles kõnelejal ega
polnud võimalik neid selgitada ka kohapeal. Kolmes esimeses kohas
oli koosolekute korraldajana kaasas Mihkel Aitsam. Edasi viidi kõ-
nelejat juba vähivõõraste inimeste ja tegelaste poolt.

Vigalas oli kõnekoosolek kuulutatud välja „Peru“ koolimajas —
saal kogunes jälle äärest ääreni rahvast täis. Kõne teema ja aine oli
kõikjal pea üks ja sama, kuna peale kõnet esitatud küsimusi oli väga
erinevaid. Kõneleja mäletab, et kõne „peaaineks olid need koor-
mad, mida kõige selgemini tajuti: vene riigivõim, härraste kirik, mõi-
sade meelevald. Kuid märkasin ka varsti, kui madalalt siin vahel pidi
algama, et täitsa arusaadav olla. Tuli kõnelda üldse riigist ja rah-
vast, alamast ja kodanikust ning selgitada kõige lihtsamaid mõisteid.
Mäletan, kuskil pidin seletama sellisegi sõna tähendust kui „saadik“.
See oli 1905. a. sisemaa... Kuidas siin kõnelda vabariigist, demokraa-

tiast, sotsialismist! Lähtusin siis harilikult vallast, kus volikogu oli parlamendiks, vallavanem presidendiks, aga vallakool ja -kohus, magasiat ning vaestemaja ühiskondlikeks asutisteks. Ja sealt ikka ülespoole, kuni riikideni ning rahvusvaheliste küsimusteni. Ainult üht igipõlist vaenlast tunti seletamatagi — mõisnikku. Kuid siin just oligi hädaohtlik punkt, kust vägisi kiskus kättemaksu aktsiooni poole. Ja nii tuli lakkamata seletada, kui vähe on kasu organiseerimatust purustavast mässust, mis üksikuna puhkeb ja niisama üksikuna lämmatatakse. Enne vaja teadmisi, korraldusi, sisemist jõudu.“ (Fr. Tuglas, käsikiri: „Lääne- ja Harjumaal 1905. a.“).

Tuglase kõne võeti kuulajaskonna poolt võrdlemisi rahulikult vastu. Kuna Vigalas oli juba olnud rahutusi suvel Aitsama talu rentniku Mihkel Aitsama väljatõstmise ajal ja sügisesel laadal 9. septembril ning mõlemal korral oli talupoegade aktsioonide puhul toodud kohale kasakad, siis hõõgus nüüd tuli tuha all. „Linna-kõnelejalt“ oodati Vigala, eriti aktiivsete tegelaste poolt küll veel mässulisemat kõnet, kuid Tuglas ei kihitanud mitte inimesi üles purustama ega põletama, vaid kõneles Vene valitsuse pahedest. Ta ütles: meid saadeti Jaapani vastu sõtta Mandžuuriasse keisrit, usku ja isamaad kaitsma. Ta ütles: „Keiser on Peterburis, usk on meil südames ja isamaa on meie kodumaa, mis on meil Mandžuuria tegemist?“ Rahva seast küsiti: „Mis peame siis tegema?“ Ta ütles: „Teil ei ole midagi muud teha, kui olge valvel, kui revolutsioon tuleb, et olete valmis minema kaasa.“ Nii ühe koosolekul olnu mälestused³⁾.

Peale Vigala oli kõnekoosolek Märjamaal, kus Tuglas peatus kohaliku preestri Antsoni pool, keda aga ennast kodus polnud. Preester Antsoni tunti üldiselt edumeelse rahvamehena ja teda kahtlustati ning otsiti läbi karistussalkade poolt, kelle vastu ta hiljem agaralt välja astus. Raplas peatus Tuglas kohaliku vallakirjutaja J. Maksimi pool, kes oli kohapealseid agaramaid revolutsioonilisi tegelasi ning tegelik Põhja-Eesti valdade kongressi kokkukutsuja ja algataja. (Sellest kongressist kujunes hiljem n. n. Volta koosolek).

Sellest kongressist puuduvad dokumentaalsed materjalid ja ka ajakirjandusse ei ole sattunud teateid, tuleb vaid piirduda kohapealsete tegelaste ja kõneleja isiklike mälestustega. Tuglas ütleb: „Minu enesegi mälestused sellest on juhuslikud ja katkendlikud. Aeg oli liiga ärev, sündmused järgnesid üksteisele äärmise kiirusega, lisaks olin ise vahel lihtsalt liiga väsinud. Nii ei jäänud üksikasjad, vahel kõige olulisemadki, meelde. Märkisin tookord küll kõigist koosolekuist üht-teist üles, kuid areteerimisel pidin need märkmed hävitama.“

Ning edasi viimaste koosolekute kohta: „Kuues koosolek oli juba kuskil õieti kaugel, versta 30 ligemast vaksalist, mille nimi mul aga enam kuidagi meelde ei tule. Nüüd tuli mul kavatsus tagasi pöörduda. Hilja õhtul pärast koosolekut hakkasin sõitma. Kүүdimeheks oli õieti vana, sõnaaher taat, kes valla poolt mulle viijaks antud. Sõit-

³⁾ Kirjalik teade Jüri Rakk'ilt.

sime ja sõitsime, öö oli kottpime, maa oli külmanud, kuid must, ainult mõni harv lumehelve liugles pimedas. Pidime oma teades enam kui vara rongi ajaks vaksali saama, kuid kui viimaks pärale jõudsimme, siis nägime, kuidas rong sädemeid pildudes parajasti ööpimedusse kadus. Vaevalt sain aga tühjenevas vaksalis ringi vaadata, kui kaks tundmatut meest minu poole pöördusid: „Ärge sõitke ka päevase rongiga, jääge siia ja korraldage öhtul koosolek.“ Ja nii jäingi veel ööpäevaks sinna ning pidasin järgmisel öhtul koosoleku. Asja korraldajad olid kohapealsed tegelased. Imetlesin, kust võisid nad teada, mis mees ma olen. Seletati naerdes: keegi kohalik nuuskur olla mu kohe ära tundnud ja mind neile soovitanud. See sündis muidugi revolutsiooniaegses karvamuutmise meeolelus.“

Tuglase kõnereis Lääne- ja Harjumaal lõppes 8. detsembril, kuna ööl vastu 9. detsembrit alustas ta sõitu Tallinna ja jõudis kohale sama päeva hommikul. Kohapealt saadud andmeil oli see ainus pikem selline kõnereis, kuna tavaliselt kõnelejatena esinesid kohapealsed või naabervaldade tegelased. Samas ringkonnas mäletatakse veel üksikuis kohtades kõnelemas käijaist Aleksander Kesküla. Selline „vabaduse aeg“ ei kestnud kaua, ainult 17. okt. — 10. detsembrini. Siis oli vaba sõna jälle suletud, ehkki revolutsiooni haripunkt, mõisade põletamise aeg, seda vabadust pooleteise nädala võrra pikendas.

Tuglas oli kavatsenud Tallinnast otsekohe sõita edasi Tartu, et koguteose *Võitluse päivil* toimetamist viia ruttu lõpule. Kuid sõit osutus võimatuks, sest keskpäeval algas raudteestreik. Tuli jääda Tallinna. 9. detsembri öö Tuglas veetis vanade tuttavate ja seltsimeeste keskel revolutsioonilises kommuunis. Kuid samal ööl vastu 10. detsembrit kuulutas kuberner asetäitja A. N. von Giers Tallinnas ja Harjumaal välja sõjaseaduse, millega keelati igasugused avalikud kõned ja koosolekud. Algasid Eesti avaliku elu ja revolutsiooniliste tegelaste vangistamised. 10. detsembril vangistati ühiskorteri-kommuunis pea terve Venemaa Sotsiaaldemokraatliku Tööliste partei Tallinna komitee. Kes õigel ajal oskas põgeneda, oli pääsenud. Järgneva öö veetis Tuglas juhuslikult Ants Laipmani korteris ja pääses areteerimisest.

Pühapäevaks 11. detsembriks oli Tallinna toleleagmesse „Estonia“ ruumesse kutsutud kokku Põhja-Eesti valdade kongress. Seda just olidki valitsusvõimud nähtavasti silmas pidanud ning panid eelmisel päeval kehtima sõjaseaduse. Osa kongressi saadikuid olid siiski jõudnud Tallinna, ja kui need „Estoniasse“ ilmusid, siis kuuldi, et koosolek on keelatud. Nii ilmus „Estoniasse“ ka Tuglas koos Bernhard Laipmaniga, kes juhuslikult linnas viibis. „Estonias“ teatati salapäraselt, et koosolek on öhtupoole Volta vabriku keldris, kuhu lasti ainult teatud märgusõnaga.

Videvikus jõudiski Tuglas poolpimedasse Volta vabriku keldrisse. Koos oli maasaadikuid ja linnatöölisi, puudusid aga tähtsamad korraldajad. Tuglasele tuntud tegelastest olid kohal Hans Pöögelmann ja A. Kesküla. Tolle koosoleku käigust ei olnud ajalehed informeeritud, hiljem on vaid üksikuid mälestusi avaldatud, mis aga kõik

peagu diametraalselt üksteisele vastu käivad⁴⁾. Koosoleku üheks protokollijaks valiti Tuglas. Koosolekul arutati, millist võitlustaktikat praegu tarvitada linnas ja maal.

Ei jõutud veel mingisugustele kindlatele tulemustele ega saadud midagi otsustada, kui teatati, et sõjavägi tuleb. Mõne silmapilgu järele oli kelder tühi, rahvas tungis tagasi vabriku õue. Enamikul õnnestus põgeneda. Osa põgenejaid tabati sõjaväe poolt, nende seas ka Tuglas, kes oli olnud üks viimaseid lahkujaid keldrist. Vangistatud oli Tuglase mälestuse järele 23, peamiselt maasaadikud. Vangistatud olid kõik võhivõõrad, ei tunnud üks-ühte — nende nimesid pole teada. Siinkohal võib nimetada ainult üksikuid Tuglase kaasvangistatud: Mihkel Sakkeus Martnast, Kustas Maider ja Hans Kaun Kose kihelkonnast, Harjumaalt.

Tuglasel algas nüüd üle paarikuine vangipõli Toompeal, mille kohta ta on oma mälestused iseseisva koguna avaldanud (*Toompea vanglas*, 1930). Saadikute vangistamine andis tõuget rahutustele maal ja kohati põhjustas see mõisade põletamist ja lõhkumist, kuna teisel, näit. Alaveres Harjumaal, vangistati pantvangina kohalik parun Otto Ungern-Sternberg ja nõuti Volta koosolekul vangi langenud saadikute vabastamist. Kõik need vastuaktsioonid maal ei andnud aga tulemusi, saadikud jäid vanglasse mõisade põletamise ja ka karistussalkade ajaks.

Hiljem neile aegadele tagasi mõeldes ütleb Tuglas: „See vangistus olenes ainult paariminutilisest hilinemisest tolles unustatud vaksalis. Ilma selleta oleks vahest mu järgnev elu olnud hoopis teistsugune. Kas küll parem, see on teine küsimus. Sest see vangistus päästis mind vahest veel millegi palju pahema eest.“ (Tuglas, käsi-kiri).

Karistussalkade päevil vanglas viibimine oli saadikuile kindlasti õnneks, kuna vanglamüürid kaitsesid neid karistussalkade hirmute-gude eest. Vanglaelu kestis edasi jaanuaris ja ka veebruaris. Tuglas ei mõelnudki vanglast vabanemisele, sest ta teadis oma südamel olevat rohkem patte kui ainult Volta koosolekust osavõtmine. Ent vangla ukсед avanesid Tuglasele just tema kahekümnenda sünnipäeva eel-õhtul, 17. veebruaril, kus ta vabanes koos kõigi teiste Voltas vangis-tatud saadikutega.

Suurem karistuslaine oli küll möödunud, kuid reaktsioon aina süvenes, legaalse isikuna Tartu edasi elama asuda — see oleks olnud liiga suur naiivsus. Tuglas sõitis küll mitu korda salaja Tartu ja Tal-linna vahet, vedades põrandaalust kirjandust.

Areteeriti veel viimased vabaduses olevad põrandaalused, nii et ainult Tuglas ja V. Maasik juhuslikult puutumata jäid. Selle järele siirdus Tuglas Peterburisse, kus elas kuu-poolteist Aleksander Net-liefi nime all. Maikuu oli ta jälle Tartus. Siis külastas ta ka Treff-neri kooli. Oli 10. mai, esimese duuma avamise päev, H. Treffner oli teinud püha ja marssinud koos oma eestlastest õpilastega Tähtvere parki. Laskis lõigata poistele igaleühele tugeva malaka pihku ja

4) Vrd. 1905. a. revolutsiooni päevilt, lk. 50; 1905. aasta *Eestis*, lk. 117.

pidas mässukõne: „Nüüd on duuma koos ja nüüd juba näitame! Kui nüüd järele ei anta, siis marsime siitsamast Peterburi peale!“ Kuna kohal oli kaks vahepeal vangis olnud endist õpilast: Tuglas ja ta klasikaaslane Villem Leisberg, siis seadis Treffner neid teistele eeskujuks ja mõlemaid pilluti Treffneri poiste poolt õhku.

Kogu suve 1906. a. veetis Tuglas salaja Tartus või selle läheduses, pääsedes paaril korral imekombel areteerimisest. Revolutsiooni jõud polnud veel lõplikult murtud, plahvatasid aeg-ajalt laevastikumässud ja suured töölisrahutused. Kõik see andis veel lootusi. Kuid sügiseks oli pilt lõplikult selge. Sügisel 1906 siirdus Tuglas Helsingisse. Algas 11-aastane maapagu, mille jooksul ta küll väga palju kordi salaja kodumaal käis.

Maapakku asumisega ei olnud veel Tuglase vastu süüdistus lõppenud. „Tartu tegelaste protsess jõudis Tallinna sõjaringkonnakohtusse alles 1909. a. lõpuks. Mind enam kätte ei saadud, kuid ühes teistega käsitleti kohtus ka minu asja. Seal olid minu Tartumaal peetud koosolekud hästi teada, kuid Lääne- ja Harjumaa kihutussõitudest polnud vähematki aimu. Sellest polnud teatanud isegi too nuuskur, kellest oli ülemal kõne. Toompea vanglasse jõudis küll 1906. a. alul teade, et mind ühes neist seitsmest kohast, kus olin koosolekut pidanud, sõjaväljakohtu poolt oli tagaselja surma mõistetud. Kuid teade oli kaudne ja ebaselge, ning ma ei tea siinemaale, kuidas asi tõeliselt oli“ (F. Tuglas, käsikiri).

Kohad, kus Tuglas kõneles, kuulusid 1906. a. jaanuaris kindral Bezobrazovi karistussalga piirkonda. Uurinud kohapeal 1905. ja 1906. a. sündmusi⁵⁾, ei ole ma kuskilt kuulnud asjaosaliste tegelaste ja karistatute käest, et F. Mihkelson-Tuglas oleks sõjakohtu poolt mõistetud surma, kuid see võib rahva mälestusest olla ununenud, sest lihtrahvas suures enamikus ei teagi, et revolutsionäär Mihkelson on praegune kirjanik Tuglas. Kuna arhiivmaterjal karistussalkade tegevuse kohta asub SSSR-s ja ka ajakirjanduses ei leidu selle kohta andmeid, siis tuleb piirduda peamiselt rahva mälestustega.

Tallinna ajutine sõjakohus arutas koos J. Teemandi ja teiste tegelaste süütegudega ka Tuglase „süüd“ 30. nov. — 3. dets. 1909. a. (mitte 1910. a. lõpul, nagu esineb *Toompea vanglas* lk. 77). Sõjakohtu istungid olid kinnised ja neid peeti Bjelomorski polgu ohvitseride klubi ruumes, teated sellest protsessist on saadud ainult ajakirjanduse kaudu (vt. *Postimees*, nr. 277, 278, 279; *Päevaleht*, nr. 276, 277, 278), kus on antud kokkuvõtte süüdistuaktist, mõni rida kaitsekõnedest ja kohtuotsused. Peasüüdlasena esines J. Teemant ja koos Teemandiga istusid süüpingil 8 kaassüüdlast: end. *Uudiste* kaastöölised Gustav Kotsar, Karl Ast ja Aleksander Lind, trükikoja omanik Georg Zirk, talupojad Mart Lesta, Eduard Kroon, Eduard Räppo ja August Kristavson (viimased neli olid juba varem karistatud 4—8 a. sunnitööga). Süüdistusaktis olid veel nimetatud 8 isikut; 1) Friedebert Mihkelson, 2) Aleksander Kesküla, 3) Eduard Vilde, 4) Peeter Speek, 5) Albert

5) Vt. *Eesti Kirjandus*, nr. 10, 11, 12, 1935; Al. Looring, *Punased aastad Läänemaal I*, Haapsalu, 1933.

Kriisa, 6) Gottlieb Ast, 7) Friedrich Karlson ja 8) Jaan Tamberg, kes kõik olid pääsenud põgenema ja kelle süüasja arutamine jäeti protsessist välja.

Süüdistus oli tõstetud nuhtlusseaduse § 102 punkt 2 järele, mis nägi ette 4—8 aastat sunnitööd. Sama paragrahvi alla oleks langenud ka Tuglas, kuna tema vastu oli veel raskendavaid asjaolusid. G. Kotsar oli rahvast Raadi vallamajas sõjariistus vastuhakkamisele üles kutsunud, „niisama on ka Arumõisa kooli ruumides 21. nov. ja 4. dets. 1905. a. peetud koosolekul Gottlieb Asti ja Mihkelsoni poolt rahvast vastuhakkamisele kutsutud.“ (Igatahes ei saanud Tuglas kuidagi, vähemalt 4. dets., Arumõisa koolimajas esineda, kuna viibis siis just kihutusreisil Põhja-Eestis. Tõenäoliselt oli ta aga seal küll 21. nov., kuid mitte Gottlieb, vaid Karl Astiga.) Peale selle süüdistati veel G. ja K. Asti, Mihkelsoni, Speeki, Vildet ja Kotsari, et nad Tartus on „erakondlikes mõttes kihutustööd teinud“.

Protsessis õnnestus eriti K. Astil ja mitmelgi teisel jälgi segada ning sellepärast ongi Tuglasele süüks omistatud fakte, mida ta kunagi pole teinud.

Selles protsessis oli kokku kuhjatud tegelasi, kes kunagi koos ei töötanud ja ka üksteist ei tundnudki. Aastaid oli möödunud, osa revolutsioonilisi tegelasi oli karistamata, neid nähtavasti tuligi kokku võtta ühte protsessi. Protsessi ajal viibis Tuglas Pariisis ja luges seda *Postimehest* ning võis olla rõõmus, et oli osanud õigel ajal minna maapakku, kuna süüpingil istudes oleks teda oodanud sunnitöö.

Tuglase pagulaspäevilt Soomes

Friedebert Tuglas — see nimi on saanud paljutähenduslikuks. Võime enestele sellest juba selgemini aru anda. Paljuütlevalt ümarduvad Tuglase aastad juba juubeliarvuks ta hoolsalt kirjutatud ja kogutud teoste taustal.

Möödame lugupidava pilguga ta siimaanise viljaka elutöö tulemusi. Hindame kõik ta täisvalminud karakteri täpsust ja soliidisust nagu see ilmneb igas ta eeskujulikus punkti i pääle panekus. Näib nagu poleks ta elades midagi unustanud.

Ühtlasi tajume, et ta eneseteostuse ajendid ja avaldused on ajajooksul tublisti muutunud. Katsume kaasaegseina — kes lähemast, kes vähekaugemast kogemusest — mõista ta ande üllastuslikke ja keerukaid metamorfoose.

*

Olgu sel puhul lubatud mõne sõnaga mälestada neid aegu, mil Fr. Tuglase nimi veel polnud saavutanud Tartu parema poja täit kodanikuõigust, vaid oli alles algava ja paoskleva kirjaniku pseudonüümiks.

Friedebert Tuglas säält, kus külarealist ja revolutsiooniline rahvatribuun Mihkelson oma „Hundi“ ja „Hingemaa“ lõpetanud. Toompea vanglast pääsemine ei vabastanud teda uue vangistuse väljavaheteist, põetud pääga Siberisse saatmise hädaohust. Ära libisedes tsaarisandarmite käest vahetas Mihkelson-Tuglase reaalne põranda-alune isik siis oma nimesid ja tunnuseid, ja ainult maapagulasele oli maailm lahti.

Soome autonoomne elusuhe Vene võimudega, vabama vennasmaa eeldused ja veetlused olid mind ahvatelnud Helsingi ülikooli õppima.

Sääl otsekuu teise kodumaasse kindudes puudusid mul need artistilised omadused osade ja asukohtade vahetamiseks, mis Tuglasele nii iseloomulikud olid ta pagulasnooruses. Aga kunagi polnud me oma Tartust saadik alanud kokkupuuteid nii lähedalt jaganud kui Soome lahe teisel rannal kaaslastena liginedes. Sümpaatia side ühendab Soomes paigalpäisijat samal maal ja samas linnas kaua püsimatut sõbramehega. Reaktsioon ei lasknud teda rahulikult magada. Tuglase assimilatsioonivõimud olid siis samuti liikuvad, nagu ta tulekud ja minekudki, nii et võimud teda ei osanud tabada.

Tänapäev ei tuleks mõttesse Friedebert Tuglast ära segada kellegi teisega. Õige nime ja tõelise isiku peitmine abistas aga pagulase elulisi hüve. See oli illegaalne mäng, mis vajas legaalsete teisikute lavastamist. Sõbramehe suhteid silmas pidades pole ime, et Fr. Tuglas Soomes siis esines enam kui kord Gustav Suitsu teisikuna. Veel rohkem, mis paneb tagant järele naeratama: samanimelise passi kahasse kasutamine on nime tõelist kandjat võinud asetada vajaduse ette enesele pseudonüümi leiutada. Kord külastasin oma nimega kaetud Tuglast, kes siis elas Helsingis Korkeavuori tänaval. Küsisin korteri perenaiselt: „Onko herra Suits kotona?“ — „Ei ole. Mutta keneltä saan sanoa terveisiä?“ Pikemalt mõtlemata pidin enesele pseudonüümiks võtma Lind (mil on ka rootsikeelne tähendus). Nii kaua kui Tuglas ses korteris püsis, tituleeris temagi mind teiste kuuldes selle nimega.

Veel aastaid hiljem on mul koomilisi vahejuhtumeid olnud Soomes: „Kuidas, teie tahate Gustav Suits olla! Aga tol mehel oli ju teine nägu ja tegu, ja ta vähe nagu lonkaski!“ Ühe teise passi omanikku imiteerides oli Tuglas nimelt õppinud lonkurikski.

*

Mitte küllalt välisest nimede katmisest ja isikumärkide segamisest. Julgeksin väita, et meie südamelöögid siis rõõmus ja norus siiralt kokku puutusid, et tundsimme vähemalt hetketi otsekui sama eluhoovust, ilujoovastust, kirjanduslikkude maitsete kooskõla. Intiimne noorestiline joon oli siis meile omane. Kõige oma individuaalsete iseärasuste kiuste olime nooreestlased teatava kultuuritahtelise, esteetilise ja moraalse hoiakuga.

Hoidsime 1905. a. idealide poole. Kandsime eneses unistusi sellest, mille paremusi otseselt ei näinud, koguni sellest olematust, mida kunagi näha ei saa. Õppisime oma elamusi ja lugemusi selgitama pateetiliste meeleolude udust.

Muidugi polnud mitte mina see, kelle pilk varemalt teritus vahele, lähedalt, isikupäraselt nägema. Maalija silmaga loodust vaatlema õppis Tuglas juba 1907. a. suvel Konrad Mäe ja A. Tassa seltsis Ahvenamaal. Aga kui siis sama aasta sügisel valmis „Toome helbete“ käsikiri, siis oli mul eesõigus saada selle tunde helluse, valgusmuljete ja värvivarjunditega võluva Tuglase noorusnovelli esimeseks vaimustunud lugejaks ja hindajaks.

Kunstimustlase kärsitus, kultuuri ja vabaduse jänu tõmbas Tuglast ühes meie maalijate-impressionistidega Pariisi. Kodumaale lähemale igatsus tõi teda säält jälle ajutiseks helsinglaseks tagasi. Helsingi taustal Oulunkylä, kus kujunes *Felix Ormusson*, kust ehk tohiks otsida ka Helene ja Marioni algkujusid. Tuglas oli siis ehtne esteet ülepingutatud romantiliste unistuste ja reaalelu kokkupuudete mängu eneseirooniliseks romaaniks põimides. Aga mitte vähem ehtne polnud ta oma illegaalset isikut legaalseks lonkuriks moonutades.

Pärast maailmasõja aastail, tumenevat tõsielu ikka enam umbsaldades, kolis ta Helsingisse mu korterisse elama, kus on kirjutatud „Kuldne rõngas“, „Inimsööjad“ ja muudki. Kui õueväravast välja

astus, siis vaatas ettevaatlikult vasakule ja hüvakule. Seda tegi ta veel 1917. a. revolutsiooni esimestel päevadel. Küsisin: „Miks veel?“ — „Vana harjumus,“ vastas ta.

*

Ei käi meie enam nende noorustähtede all. Suur pööre on meile avanud vabaduse ja iseseisvuse õueväravad. Täie nimega katab Friedebert Tuglas nüüd oma taidurlikke ilukirjanduslikke moondumisi ja oma huvide uurivat hargnemist. Ikka elutargemalt vaatab ta hüvakule ja vasakule oma töötoast tänavale astudes.

Ei tahaks öelda, et nooreestlased juba nii kaugele oleksid eemaldunud oma noorusea hoiakust, et oleksid muutunud iseenese vastandiks.

Avalikke antagonistide pole noorussõpradest saanud lahkukiskivate käänakute pingest hoolimata. See pilvine päev mu elus saabuks siis, kui peaksin esitama kadunud 1905. a. tegelase ja pagulase Tuglase mälestust austada vaikse püstitõusmisega.

Mälestusi

(Fr. Tuglase 50 a. sünnipäeva puhul)

Võiks arvata, et hulga aastate jooksul, kus Fr. Tuglasega ligemaid kokkupuuteid on olnud, leidub unarusse valguvast mälestusvallast nii mõndagi huvitavat esile tuua, mis tähistaks aastakümnete pikkust ühismatka. Vastu ootust, möödunud päevi jälgides, ei leia säält midagi erakorralist, erilist huvi pälvivat sündmust. Selle põhjus peitub Fr. Tuglase distsiplineeritud temperamendis ja kõige häiriva, nii pahameele, kui vihatunde varjamises korrektsuse katte taht. Sellaste iseloomu omaduste juures ei tule kõne alla ekstravagantsed tundeavaldused, mis paljudele teistele kunstiinimestele isegi liialt on omased. Meenuvad peamiselt tema häämeeleavaldused, esile manatud järjekorralise töö lõpetamisel või mõttekaaslastega ühisväljaannete teostamisel. Ülev meeleolu, mis valitses kaastegelaste hulgas Noor-Eesti järjekordse albumi või ajakirja numbri ilmudes, oli Fr. Tuglasel juba üle elatud mainitud väljaannete sündimisajajärgus. Olles veendunud, et Fr. Tuglasest kui kiindunud töömehest meie kirjanduse põllul võetakse teisal sõna, tahan teda siinkohal algava uue poolasajandi künnisel meelde tuletada kui Pariisi Eesti boheemkonna keskuse — kohvik Rotonde'i alatist kaaslast ja kui — rändurit.

Kuigi ühe linna mehi, tutvusin Tuglasega väljaspool Tartut — Pariisis. Et me ei tutvunud kodulinna ega hiljem Soomes, oli tingitud tolle aja kohta küllalt mõjuvaist põhjustest. Tuglas oli kaasa kistud sotsiaaldemokraatlikest ideedest, kuna minu tähelepanu oli suunatud sotsiaalrevolutsionäride tegevusele. Siis veel asjaolust: 1905. a. sündmuste puhkedes olin mina juba isoleeritud tegelikust elust.

Kohtudes väljaspool kodumaad ja selle poliitikast pulbitsevat õhkkonda, leidis kunstialale siirdunuil juba suuremal määral ühiseid kokkupuuteid.

Kunstirahva Pariisi saabudes asuti tavaliselt elama lõunapoolsel linnaserval asuvasse La Ruche'i. Oldi esimese terme'i, s. t. kolmekuulise üüri ettemaksu raskustest üle saadud, algas välistemperatuuriga ühtlustatud elamu algeline sisustamine. Kohanedes ligemalt ümbusega ja suurlinna oludega, koliti hiljem siselinna. Ka Tuglas ei kaldunud sellest ilmalinna elamise reeglipärasusest kõrvale. Külalades teda esmakordselt La Ruche'is, on meelde jäänud tema toa sisus-

tusest vaid põrandale asetatud primitiivne, viksikarbitaoline piirituselamp ja sellel asuv emailitud kohvikann. Milline oli kannu põhivärv, jäi minule Tuglase Pariisis viibides teadmatuks: see oli ülekeenud kohvist kattunud läbipaistmatu pruuni vööbaga. Ja hiljemast Tuglase külastusest, kui tema asus juba siselinnas, eelistades La Ruche'i mugavustele taevale ligidast elamiskõrgust, on meelde jäänud taas kohvikann veelgi pruunimas värvingus, ilutsedes hiina vaasina põrandal. Meenub Rainis ja tema loperguseks muljutud vasest teemasin, mida ta oma välismaarännakuil hellunult kaasa vedas.

Kohtamispaigaks kunstirahval oli Montparnasse'i bulvaril, Luxembourggi aia läheduses asuv kohvik „Ronde“. Päevase pineva töö lõppedes vesteldi sääli veiniklaasi taga tööst ja kodumaa uudistest, maletati ja klaariti rahaasju. Vahekord kunstirahva hulgas oli üldiselt sõbralik. Reeglipäraselt esile kerkivad ainelised raskused lahendati omavahelise abistamise teel, või leiti tekkinud seisukorrale ühiselt mõni teine väljapääsutee. Tuglas ei laskunud majapidamisse, see piirdus temal vaid kohvikeetmisega. Tavaliselt tema lõunatas mõnes väikeses prantsuse restoranis, kus kombeks oli loomaliha asendada hobuselihaga, — ega tiivadeta Peegasus praetuna ei hirnu! Kui väidetakse, et toit mõjustab ajutegevust, siis on mõistetav Tuglase tollaegne eriliselt peru mõttelend.

Tuglase elamislihtsus on mõistetav: temale oli Pariis vaid talvi-seks peatuskohaks, kust kevade saabudes algas tavaline rännak lõunakaarde. Ühel varakevadisel päeval pakkis tema oma varanduse paberkotti, ja võttes selle näpu otsa, oli tema boheemkonnast esimesena linnast jäljetult kadunud. Kirjanikule on rännakule asumine lihtne toiming: jätab tindipoti kärbestele suplemiseks ja seab muretult samud kaugust mõõtma. Kuigi raha vähe, on selle eest pea ja taskud häid mõtteid ja kavatsusi tulvil täis.

Meie suvised rännakud ei ühtinud: Tuglasel olid need suunatud lõunasse, minul aga põhjamaadesse. Rännakuil püütakse ikka esmalt näha nägemisväärsusi ja neid mälusalve koguda edaspidiseks kasutamiseks. See on põhjus, mispärast kunstiinimesed eelistavad rännata üksi, omaette. Meenub, et Tuglase asudes Hispaania matkale, kuhu endalgi oli kavatsus minna, pidi kõnesoleval juhul minu rännak ulatuma Gare du Quai d'Orsay raudteejaamani, Hispaania teekonna lähetekohani. Minu sinna saabudes, oli rong millegipärast juba teele asunud, ja nõnda kadus Tuglas senjoriitade maale, tervitusi minult kaasa võtmata.

Kuid peatselt teostus meil ometi ühine matk. See oli ühenduses tagasisõiduga kodumaale. Enesest suursündmus, kuna kodumaalt oli hulk aastaid juba eemal olnud. Sünnitas häameelt lootus peatselt näha kodumaad, kus vahepealne aeg paljugi muudatusi oli toonud rahva poliitilises ja vaimses elus. Häameelele lisandus teatud annus ärevust, kahtlusi, tingitud passist. Kasustades aastaid tagasi väljasõiduks ühe Soome kolleegi passi, kuna teist teed tol korral välismaale pääsemiseks ei leidunud, oli see vaatamata oma viieaastasele tähtajale juba aastapäevad iganud. Passi pikendamisele, veel vähem uuendamisele kohalikus Vene saatkonnas ei olnud mõelda, kuna puu-

tusin alatiselt kokku vene pagulastega, mis saatkonnale kahtlematult teada oli ühes minu tõelise päritoluga. Tuli riskida, lootes siiski ilma eriliste ebameeldivusteta kodumaale pääseda.

Matkaga, mis algas 1913. a. varakevadel, ühines kolmanda reisi-kaaslasena Starkopf, kes teistest hulga hiljem Pariisi oli saabunud. Reisiseltskond suurenes veel ühe Soome daamiga, kes oli koduteel Helsingi. Vastavalt talvistele läbirääkimistele G. Suitsuga, pidi tema meiega ühinema Ahvenamaal, kus kavatsesime suve veeta koos Soome seltskonda kuuluvate isikutega. Kuulutusele ühes Ahvenamaa ajalehes järgnes suvila üürimise soovile suurema seltskonna jaoks vastav pakkumine Lumparlandi kandist. Oli kavatsus sellel poolsaarel veeta eelolev suvi. Seda põhjustas veelgi asjaolu, et Ahvenamaa kagupoolne osa oli tundmatu, kuna eelneval peatusel oli juba tutvunud sise-maaga — Jomala, Saltviki ja Sundi aladega.

Algas lõbus, meeleoluküllane matk läbi kevadõites Saksamaa. Riivasime Taanit ja Stokholmi. Tutvudes põhjamaiselt kauni Rootsi pealinnaga ja selle vaatamisväärsustega, laskusime laeva ärasõidu ootel sadama läheduses asuvasse automaati, et võtta kehakinnitust enne algavat mereteekonda. Meid tabas siin esimene üllatus, mille tekitajaks oli reisikaaslane Starkopf. Tähelepanematult meie hulgast kadudes, oli tema tagasi tulles vabanenud oma soliidsest habemest. Mis vajadusel tema prohveti vandeobjekti kandmisest oli loobunud — oli ju Starkopfil välispass eeskujulikus seisukorras — jääb tänapäevani mulle mõistatuseks. Vähe sellest, et ta nüüdsest pääle tundus iseenesele võõrana, veel enam aga meile, oli tema muutunud tõeliseks surmakutsariks. Juba isegi kõhetule kujule lisandus nüüd anatoomiline preparaat kolba näol, mis oli dekoreeritud paksude juuste ja kulmukiharatega ja kuskil näosügavuses tuhmunud silmapaariga. Asudes laevale olime jõudnud ühtlasi Vene pinnale, kuigi hõljuvale. Ahtri pöördudes sadama poole, hüüab Starkopf ootamatult mind nimepidi, juhtides millelegi tähelepanu. Vaadates näidatud suunas publikule laevalael, silman meil läheduses üht kuldprillidega härrat, kes hoolikalt tegeleb meie fikseerimisega. Nüüdsest pääle osutus Soome daam liigagi vajaliseks kaasreisijaks. Leides tekil tuulevarjulise koha, algas meil elav soomekeelne keskustelu. Minu osa selles piirdus küll vaid pineva huvi väljendamises hüüdsõnade ja miimika abil. Mida võis mõelda Soome daam sellest kõnejahvatusest, kuna meie vestlus matkal oli senini püsinud tagasihoidlikkuse piirides? Võimalik, et tema leidis põhjuse peituvat Vene pinnale asumise liikudes, mida tehti enne ärasõidu sadama automaadis. Lähedal aga keerleb kuldprillidega härra, keda näib vägagi huvitavat meie vestlus. Et veenduda tema jälgimishuvis, laskun tühja laevaruumi ja pikutades pingil teesklen ajalehe lugemist. Nägu pööratud ukse poole ja varjatud ajalehest, kuhu piilumiseks auk tehtud, näen selle kaudu, et sama sell ukse avades mind tähelepanuga fikseerib ja siis vargselt kaob. Polnud kahtlust, kellega oli tegemist.

Ühinedes jälle teistega laevatekil, jätkub meil elav vestlus, millesse näis koondunud olevat kogu meie tähelepanu. Olime jõudmas oma reisi sihtkohale. Kesköö saabudes laev peatus Mariehamni sada-

mas, kuhu väljus kaasreisijaid ja kus ise oleksime pidanud maanduma. Hüüdes vastastikku tervitusi, jätkame aga rahulikult oma sõitu edasi. Laeva suunates saarestikku, laskusime haigutades kajutisse, kuid hommikupoolsel ööl, ühel väikesel tollipunktil, kus laev peatub vaid soovikorral, maandusime koos ühe jahimehega Rootsist.

Paadi kaldale jõudes, seisis siin habetunud, nässakas tolliametnik reisijate ootel, meenutades vana merimeest. Kuuldes, et härrad tulevad Pariisist, muheleb tema ning jätkab pärimist, kes me oleme? Vahepääle oleme sumadanid avanud, kuid teada saades, et oleme kunstnikud, ei huvita teda sumadani sisu, mistõttu võime need rahulikult kokku lüüa. Heites pilgu Tuglase ja minu ühise päritoluga passile — Tuglasel on vaid värskem väljaanne — annab ta need terve tuloa'ga meile tagasi. Kui aga Starkopf omakord ulatab talle kontrollimiseks poognasuuruse Vene passi, mis varustatud tohutu suure pitsatiga ja kubernerihakkeldava allkirjaga, hakkab mees kaheldes passi uurima ja lõpuks pöördub meie poole küsimusega, kas selle passi omanik ikka kindlasti on sama isik? Surmtõsistena ja teatava üleoluga oleme sunnitud tõendama, et passi omanik tõesti väärrib usaldust. Sellega oli maandumisega seoses olev ametlik toiming lõppenud. Näidates sõbralikult teed ligema kestikievari asukoha suunas, haarasime oma sumadanid ja sammusime teerada mööda sisemaa poole. Kuigi oli alanud mai, olid vaid künkapäalsed lumelagedad, kuna nõgudes leidis veel külluses lund. Kuivemal künkal peatusime ja hommiku valgenemise ootel asetaskime sinna oma sumadanid. Oli ülev tunne, kui peakohal oli jälle põhjamaine taevaskõrgus, ümber igirohelised männid, sammaldunud kivid ning karge kevadõhk. Istusime sortsidena sumadanidel ja mõlgutasime mõtteid kummalise maandumise puhul, püüdes veenda Starkopfit, et ta on Soome pinnale sattunud tänu vaid meile, mitte oma kubernerile. Selle väite puhul oli meie reisikaaslasel eriarvamine. Pääkese kõrgemale tõustes asus Tuglas ligemast kestikievarist hobust tooma, kes küüditaks meid ühes kraamiga Mariehamni. Pidulik päralejõudmine sinna sündis lõuna paiku. Peatusime küllalt mugavas merimeeste kodus. Lõunatanud, lahkusime peatselt oma kambri, et pikast reisist välja puhata. See teostus meil tõepoolest põhjalikult ja oleks veelgi jätkunud, kui mitte lakkamatu uksele paugutamine uinakut ei oleks seganud. Ärgates oli mälu ähmane ja keha tundus omal asemel tinaraskena. Meile tehti selgeks, et juba on teise päeva hiline lõuna-aeg ja et oleme maganud kogu ööpäeva. See asjaolu ei takistanud meil seda siiski jätkamast järgneva päeva hommikuni. Astusin siis Tuglasega matkale, et tutvuneda lahkelt pakutava suvilaga ja selle ümbrusega.

Oli vihmane hommik. Lõõnud palitukraed üles, samuti püksisääred, hakkasime mõõtma kilomeetreid, mis ebasõbraliku ilmastiku tõttu näisid harilikust pikemana. Läbisime Lemlandi ja pika Lumparlandi poolsaare, jõudes keskpäevaks suvila asukohale. Suvila osutus väikeseks, ühetoaliseks elamuks, millel oli küll aken, kuid puudus esik. Küsimusele, kuhu kavatsetakse siin suvitajad paigutada, vastab perenaine, kellel parajasti käsil pesupesemine, et üks ikka sinna, osutades ise pesukurikaga majale. Kena, kuid meid huvitab küsimus,

kuidas lahke perenaine kavatseb sinna asetada koos mehi ja naisi? Meie küsimus manab perenaises esile muheluse: Miks siis mitte, küll mahuvad kõik, aeg on suvine! Leppides väitega, et suvine aeg teeb inimesed leplikuks, kandub meie huvi toitlusküsimuse lahendusele. Sellele vastatakse leidlikult, et suvisel ajal aitab leivast ja heeringast, vahest leidub ka piima. Seisukord oli võtnud lõbusa pöörde. Soo-vides ettevõtlikule perenaisele pikka iga, asusime endamisi kirudes tagasiteele. Ei või tõendada, et meile just häämeelt oleks sünnitanud koerte erilise tähelepanu saatel käia talust tallu ja selgitada pererahvale oma tuleku põhjust. Korduva eitava vastuse põhjustas asjaolu, et nii hulgale inimestele ei leidu talus ruumi. Juba õhtu eel, kui Lumparland oli teiskordselt läbitud, taipas keegi hääinimene meid juhida endise Maapäeva saadiku Rosenbergi (loe: Ruusenberg) tallu, kus leiduvat palju ruumi. See osutus õigeaks. Endine Maapäeva saadik tegutses nüüd vürtspoodnikuna omas talus. Osa suvitajaid võis peatuda tema juures, osa naabertalus, mis asus siinsamas, eraldatud vaid varbaiaga. Hommikul siit möödudes, ei pööranud me tähelepanu sellele kohale, kuna loodus midagi erilist ei pakkunud, nüüd aga otsustasime asjaolu sunnil siin peatuda. Uus hommik oli päikesepaisteline ja tuul oli muutunud soojaks. Rohi kivisel nõmmel oli veel mullune, koltunud, kust vaevu märgatavad noored rohulibled valmistusid kevadrünnakule. Selles kadakate ja kivide riigis oli ääretu, rammestav vaikus. Leides laia, lameda kivi, sirutusime sellele nagu avarale diivanile, et mõnuleda päikese soojuses. Päikese imbudes kehasse tekkis tunne, nagu oleks sõõmudena joonud hääd veini. Oli tahe siin lebada kaua, liikumatuna, kinnisilmi. Ja lamasimegi siin kaua, oimu liigutamata, kuni tiibekahin ülal virgutab ärkvele meie tähelepanu. Pilusilmi sinikõrgusse vahtides, mis oli ühtlasi kõrgel ja madalal, nägime eneste kohal tiirlemas vareste karja. Laisas lennus laskus see järjest madalamale nagu saaki varitsedes. Varestele tähelepanu-objektiks olla oli saavutus omaette, isegi masendav. Starkopfi päralejõud tegi lõpu sellele looduseidüllile. Pariisi inimesed olid koos, kuid kes puudus ja ei tulnudki, olid Helsingi omad. Neid asendasid võõrad soomlased, ja suvine elu võttis tavalise suuna.

Ei kordunud enam uljas elu, nagu aastad tagasi enne Pariisi-sõitu koos Triigi ja Mäega ning teiste Peterburi inimestega, kus päevad taoti muutusid ööks ning öösiti elati päevaelu. Sai nüüdki suve valgeil õil rännatud valmivate põldude vahel, metsas ja kalda rahnudel, kuid päämiselt üksinda. Olid saabunud elevusküllased tööpäevad. Starkopf oskas supeldes sattuda pudeli killule ja voolis puud igavuse peletamiseks, jalg enesel mähistes nagu muumial. Nii möödus suvi, nagu ikka liig kiirelt, tähelepanematult, ning jõudis päev, kus algas matk Turu ja Helsingi kaudu üle lahe kodumaale. See teostus minul koos Starkopfiga, kuna Tuglas jäi Soome viimaseid suvepäevi veetma. Idüllil oli lõpp, algas argipäev.

Portreevisand Tuglasest

Kirjaniku-kunstniku inimliku olemuse vastu on üldsusel huvi ja teadasaamise himu. Seda huvi ning „himu“ rahuldatakse biograafiatega, intervjuude, reportaazi, memuaaride jss. kaudu.

Sel alusel kirjutan tagajärgneva sulekriipsutuse Tuglase inimlikust palgest kui tema kaasaegne.

*

Kes Tuglast üksnes ta teostest tunneb, see tunneb teda poolikult ja viibib sellega kaotuses.

Sest Tuglas on rohkemal määral kirjanik kui ta seda on oma kirjanduslikes teostes.

Seepärast: tarvis on tunda Tuglast ka inimesena, s. t. seltsimehena, kirjavahetajana, jutukaaslasena, lihtsalt tuttavanagi.

Tuglas mitte ükski ei produtseeri kirjandust, vaid ka elab kirjandust, kirjutab seda erakirjades ja jutustab seda suuliselt.

Selles kõiges ei leia ta endale võistlejat eesti kirjanikkonnast — ei minevikus, olevikus ega tükil ajal tulevikuski.

Tuglas on iseenesegi vastu kirjanduslik — nagu kord kunagi Lucullus, kes lausus: täna on Lucullus Luculluse külaline. Muidugi selle vahega, et Luculluse kurgulae, mahlanäärmete ja seedimisnauudingute asemel Tuglas joobub sõnast ja selle aaretest.

Ained on kummagi laual diametraalselt erinevad, kuid serveerimine, etikett, „protokoll“ on sarnased.

Nõnda mäletan Tuglase suust lausangut meie tutvuse varjajast algusest, ligi 20 a. tagasi, — see oli tsitaat:

„Meie sõuame merele ja meie ei võta kaasa midagi muud kui kõik kaunid sõnad.“

*

Nagu Tuglas on äärmiselt nõudlik oma kirjandusliku sõna suhtes, seda valides, hinnates, hellitelles — nõnda ta kirjad:

Ülikorrektne käekiri, ridade korralikkus nii püst- kui ristloodis, hoolikas stiil, viisakas käitumine, vaimukad laused.

Vahel leidub ta kirjades pilte, nägemusi, seiku, millest teine kirjanik arendanuks terve novelli.

Siis jälle: plaanitsused ja fantaseeringud kirjanduslikest sammudest ja ettevõttest — terved programmid ja süsteemid.

Neid kirju sai omal ajal oodatud ja saadud — praegu on mul neid ilusa romaani võrdne kuhilas.

*

Ja nagu korrespondentsis, nõnda on Tuglas läbi kirjanik ka omas lausunud kirjapanemata sõnas.

Tuglas ei jutusta kunagi igavalt, ei vahenda lihtsatki sündmust kuivalt, ei jäta kaunistamata-elavustamata harilikku juhtumust.

Kui maailma elust ja lähema ümbruse sündmusist me informeeruksime ainult Tuglase suu kaudu, siis oleks elu muinasjutt.

Paraku tuleks meil siis ka endasäästlikult tõntsistada oma nägemise ja kuulmise meeled.

Vastasel korral elaksime läbi pettumusi, kui kõrvutaksime tõsielu ja tõiku sellega, mida neist pajatas Tuglas...

See pole öeldud lauseks (oma silm on ikka kuningas), vaid iseloomustuseks, kuivõrd ehitud, mõnus, loov on Tuglase pajatus.

Ta on kirjutanud kaks paksu reisiraamatut, Hispaaniast ja P.-Aafrikast, kuid kolmas ja võib-olla huvitavam, Itaaliast, on tal veel kirjutamata.

Oma Itaalia-matkadest ta jutustas meile, paarile kaaslasele, kord kogu sõidu läbi Tartust Tallinna.

Ja me oleme hiljem korduvalt imestanud: miks ei pane ta kirja neid elamusi! Nõnda kirjanduslikult jutustab Tuglas.

*

Nagu Tuglas kirjanduses on esteet, nõnda ka elus, kirjas ja sõnas. Kui see küllaldaselt ei selgu eespoolöeldust, siis:

Nagu kunagi ergu ja elava vaimuga isik, ei põlga ta ka anekdooti, kuid rõvedat anekdooti ei ole ma veel kuulnud ta suust.

Ja kui tarvis on suhu võtta mõnd naturalistlikult lopsakamat nimetust, siis ta stoppab ja ütleb kuidagi ümber.

Oleme istunud üleval öid läbi, ms. ka kangete kraadidega lauas, kuid alkoholist purjus pole ma teda kunagi näinud.

Ega ta asjata ei võtnud oma esimeseks varjunimeks Elli Algu — siit sõltuvat viisipärasust ja takti on säilinud temas tänapäevani.

Isegi oma füüsilise koostise ricketes on ta esteetiline: tema haigustena ei tule kõne allagi: maohaavad, paised, hemorroidid jss.

Tuglase kui närvide-mehe, tundeinimese haigustena on arvestatavad ainult neurasteenia, ületöötamus, närvide palavik.

Siiski, kord 1917. a. kevadel juhtus temaga ka inimlikumat: kurguhaigus, mis lõppes operatsiooniga. Kuid selle palaviku- ja nägemusterikka haiguse põhjustas aprikoosi jäätise nautimine Georg Stude kondiitriäris, Siuru kambas.

Ja esteetiline nagu selle haiguse põhjus, oli ka selle kaasnähtustik: pikk palavik, paast, nägemused ja visioonid.

*

Tuglas ei tunne kutsekadedust: ta tunneb tõsist rõõmu igast uuest talendist ja soodustab seda, kuivõrd see puutub tema mõjupiirkonda.

Nõnda on ta toimetajana otse ideaalne: kaastöökogujana, -leiutajana, kaastööle virgutajana, meeletuletajana, südamele-panejana, organiseerijana.

Millise püsivuse, arheoloogi kannatlikkuse ja vastuluure ohvitseri innuga dešifreeris ta näit. Juhan Liivi järelejäänud pabereid trükkiks.

See oli luuletaja, s. o. teisest laagrist kirjaniku hooldamine. Kuid sama osavõtlik oli ta ka võistleja-prosaisti Jaan Oksa toodangu vastu.

*

On kirjanikke, kes töötavad igasuguseis olukorras: kohvikus, rongis, kännu otsas, köögilaua ääres, põlve peal jne.

Mitte aga Tuglas: temal peab olema valitud-kaitstud tuba, teatud aasta- ja kellaaeg — meelsamini pärast keskööd, ja p. m. tingimusi, — ning isegi eriline keha ja vere soojusekraad, eelistatavasti kerge palavik (muidugi mitte alkoholist).

Ja kui teos kord valmis on, siis ei ole ta veel kaugeltki lõpetatud: järgneb kauniskirjaline taas- ning ümberkirjutamine.

Ja trükkitoimetamine: isiklik paberi, kausta, ridade üldpildi määramine, kirjade valik, kaane hankimine — sada tehnilist pisitömingut.

Kuid nõnda hoolikas on ta iga autori käsikirja vastu, mis tema käe läbi raamatuks muutub. Neid aga on olnud palju.

Ei midagi juhuslikult, ei midagi lohakalt, see on Tuglase kirjutamatu deviis ta kirjanikutegevuses.

35. a. on seda tegevust. Sellest vähemasti pool on tal kulunud kirjanikuna ja kirjanduslikult elamisele.

Sellest oleme meie, Tuglase sõbrad, seltsimehed, rühmakaaslased ja midu tuttavad lõiganud oma profiidid.

Oleme ja olgem tänulikud ka selle eest.

Friedebert Tuglasega vestlemas

— Mul on kaks suurt kirge — raamat ja reisimine! räägib viiekümneaastane Friedebert Tuglas, kelle tumedas kahupeas on leida juba ohtralt hõbeniite.

— Kuhu jääb siis kolmas — naine, kellest oma *Aja kajas* kirjutate?

Tuglas jahmatub pisut, kuid peitub ruttu seltskondliku naeratuse taha, vastates:

— Ka see oli ... aga kõik muutub ajas.

„Raamatud on tihedamad kui elu. Nendes on elu ekstrakt“, kirjutab Tuglas kuskil. Ringpilk kirjaniku töötoas tõendab, et ta on truu oma kirele ja harrastusele. Nelja seina kuni laeni katavad tihedalt raamatud. Luksusköidete pärade kuldtähed ning brošeeritud väljaannete must või punane näitavad enamiku kodumaisi autoreid, rikkalikult soomlasi, kuid ka paljude, mulle hoopis tundmatute loovate vaimude nimesid. On raamatuid, mille esilehtedel leidub korraliku käekirjaga märkusi: 15. mail 191 .., Napolis; 20 apr. 192 .. Casa blanca jne.

— Kolmteistkümme riulit on neid täis, räägib Tuglas. Ja kolmteistkümme ongi minu lemmikarv.

— Ebausk on teist siis kaugel?

— Arv kolmteistkümme on mulle rändamisaastail armsaks saanud. Ükskõik kas suurlinnas või Aafrikas, kui jõuad täistuubitud hotelli eeskotta, siis on tuba number 13 pea alati vaba. — Raamatuid olen ma eluaeg kogunud. See, mida siin näete, on õieti kolmas kogu. Köidete arvu ei tea ma isegi. Juba koolipoisina kogusin ma raamatuid, oli üht-teist väärtuslikkugi eesti klassikast, kuid kõik tassiti mu maapagulasaastail laiali. Sedasama kogumist jätkasin Soomes, aga see kogu langes Helsingi lähedal tuleroaks. Maja, kus elasin, põles maani maha. Hukkusid ka kõik mu tookordsed käsikirjad. Üheainsa novelli olen hiljem restaureerinud.

— Ka käesolev kogu on muidugi tule vastu kindlustamata?

— Praegu küll. Raamatud nõuavad niikuinii palju raha.

— Siin on siis teie töödes esinevate tsitaatide rikkuse ladu?

— Tsiteerin peaaegu alati peast. Mul on ses suhtes eriline mälu. See on ju samuti intuitsiooni küsimus nagu kirjutaminegi. Tsitaat tuleb alati iseenesest, sageli nõnda selgelt, et tean leheküljegi raamatus, kus ta esineb. Hiljem muidugi kontrollin täpsust. Oleks võimatu hakata kirjutamisel tsitaate raamatutest otsima. Oma raamatukogu on uurimistööl väga vajalik. Oman ka vähemalt selle sa-

jandi kõik väljapaistvamate eesti ajakirjade aastakäigud ja koguteosed, et poleks alati tarvis rutata arhiivi. Seal saab niikuinii küllalt istuda.

Tuglas sirutab käe, võtab riiulilt köite.

— Vaadake, Nõukogude Vene *Kalevala* väljaanne teose 100. aastapäeva puhul. Näete, kuidas hoopis omapäraselt volgaäärsete või Uurali soome-ugri rahvaste etnograafia lähtekohast väljudes on loodud illustratsioonid. Need on nii primitiivsed ja need pole mingis ühenduses Gallén-Kallela loodud traditsiooniga. Iga kunstnik ja iga uus väljaanne võib läheneda ainele sootu teisest vaatekohast. Miks peaks meilgi *Kalevipoja* puhul olema üks ainumaksev kujutus?

Tuglase raamatukogu rikkused hakkavad avanema. Laon järjest uusi köiteid oma põlvele. Tekib kõrge hunnik kaunisväljaandeid, mis heade piltide näol valgustavad Sitsiiliat, Hispaania mauride kunsti, Tuniisi ja Marokot, nende hulgas käsitsikirjutatud araabiakeelne Kooran, mille hankinud 1934. a. Karl Ast; siis Hiina luuletused hiinapärasest köites, Siuruaegsed iluväljaanded, mille kaane paberiks tarvitatud lihtsat tapetit.

— Lugege seda eesti keelt, ütleb Tuglas, näidates üht vennasrahva kirjandusseltsi väljaannet.

— Kangesti soomemaiguline.

— See on kõne, mille pidasin Soome Kirjanduse Seltsi 100. a. juubelil. Täiesti eestikeelne, kuid sõnad on valitud nõnda, et peaksid olema soomlaselegi absoluutselt mõistetavad. Peale kõnet olid raadiokuulajad kurtnud: on aga need eestlased alles esindaja saatnud — rääkis küll soome keelt, kuid ilmvõimatut murrakat! Aktusel enesel siiski säärast vääritimõistmist polnud.

Uuno Kailase luuletuskogu luksusväljaande, SSSR-i suure kirjandusliku entsüklopeedia, Tuglase Siuruaegse *Hispaania teekonna* jt. harulduste mant oleme jõudnud abessiinia literatuurini.

— Juba kümme aastat tagasi ostsin Pariisis kirjandust neeguse maast. Olin siis tollest kaugest kolkast ülihuvitatud ja kippusin sinna.

Ukse kaudu, mille välisküljel vanamoeline karbisarnane lukk, astub tuppa pr. Elo Tuglas.

— Ma ei sega teid kaua, mul jäi põnev koht raamatus pooleli, ütleb ta... On just Lawrence käsil. Küll pidi sel mehel olema teadmisi Idamaadest! Armastan seda liiki teoseid...

— Ja muinasjutte..., lisab Tuglas.

— Siis on ju Andersen teie sõber, proua, arvan mina.

— Minge nüüd... See on ju lastele... Hoopis midagi muud: Frobeniuse kogud ja muud sellesarnast... Kuid ärge arvake, et ainult muinasjuttudele elan. Olen päris praktiline perenaine. Kas või elektrimontöör, kui tarvis. Täna aitasin isegi raadiot sisse seada. Nüüd saab ometi meie ajalehtede kõrval ka mujalt maailmast teateid...

— Elame vanamoelises majas, ütleb nüüd Tuglas. Veel enne jõulu töötasin petrooleumilambi valgusel. See tarvitab õhku täpselt sama palju kui seitse meest.

— Suitsu on siin toas alati palju, lisab proua. Tuglas on mõnikord töötades näost päris must.

Siis vihjab proua seinal Pütsepa maalile.

— Selles suures kivihoones Ahjal on möödunud Tuglase lapsepõlv. Käisime seal korra. Omanik soovinud maja maha lõhkuda, kuid Tartus oldud vastu. Tahetud muinsuskaitse alla võtta!

— Mis muinsuskaitse! urahtab Tuglas. Lõpuks on maa varemeid täis ja elule ei jää enam ruumigi!

— Mis töö teil enne „Hunti“ trükist ilmus? pärin.

— Jätame selle. Ei taha vaime üles äratada. Igatahes oli ka minul kord Petersoni ja Vilde vaimus realistlike romaanide ning näidendite kirjutamise tuhin. Need pole aga kunagi trükimusta näinud.

Laual näen korrekture.

— Koostasin antoloogia oma novellidest. *Kuldne rõngas* on pealkirjaks — üks novell kannab sama nime. Illustratsioonid tegi Hando Mugasto. Siia 450-leheküljelisse raamatusse püüdsin koondada kõik, mis mu ilukirjanduslikus loomingus mind kuidagi rahuldab. Õieti ei rahulda mind nendest novellidest enam ükski — välja arvatud „Inimese vari“.

— Mis on praegu käsil?

— Käesoleval aastal nõuab *Kriitika* avaldamine palju mu jõudu. Viis köidet on juba ilmunud, kolm ootavad veel järke. Nendesse ei mahu aga kaugeltki veel kõik mu kriitilised asjad. Jätan neid ka küllalt välja. Keeleliselt ja stiililiselt on paljud nii vananenud, et pean nad läbi töötama, kuigi sisu jääb muutmata. See kõik võtab aega... Nii on seisma jäänud ka Vilde monograafia kirjutamine, mida juba mitu aastat ette valmistasin. Ma ei taha olla pealiskaudne. Talitan Vilde puhul samuti kui *Juhan Liivi* kirjutades. Kavatsen jala läbi matkata kohad, kus Vilde noorpõlves elas ja kust ta kirjanduslikud ained võrsuvad. Ainult seelses õhkkonnas ja sealse maastiku keskel saab Vildet õieti mõista. Nagu ikka, nii on temagi tugevasti mõjustatud oma sünnikoha mälestusist.

— Olete Kirjameeste Seltsi ajaloos huvitavalt valgustanud Jakobsoni isikut. See aine vääriks ehk veel puudutamist, kasvõi biograafilise romaani näol.

— Jakobson on tõesti huvitav isik. Kahtlematult meie suurim poliitik! Kuid ma ei armasta pühapäeva tööd, nagu on need nn. biograafilised romaanid. Tahaksin näha seda kuju argipäevas, ta elu tavaliste askelduste keskel. See aga nõuaks palju-palju tööd... Rännakuid Viljandi ja Vändra vahel, teekondi Viljandist Tartu ja Pärnu... Kõike peab oma silmaga nägema. Fantaasia on hea asi, kuid ta võrsub siiski tõelisusest. Ainult seda meetodit jälgides võib ka ajalooline romaan kunstiliselt usaldatav saada. Muidu produtseeritakse lastekirjandust. Praegu teen ma n. ö. käsitööd — kirjutatan uurimusi, artikleid, arvustusi, tõlgin...

— Käsitööle toote ohvriks ka oma ilukirjandusliku tegevuse?

— Praegune aeg ei vasta just mulle. Ja olen ka varem pikemaid aegu ilukirjanikuna vaikinud, näit. 1908.—1914. a. Üldse pole ma ilukirjanduslikult kunagi viljakas olnud. Kolmekümne viie aasta jook-

sul seitse raamatut! See pole ju palju. Olen loomult ikkagi lüürik, kuigi väljendun objektiivsemate ainete ja „proosalisema“ vormi kaudu. Ja ma ei saa kujutleda hästi elukutselist tundelaulikut. Ning sääraselt novellistilt ei saa ka nõuda, et ta järjest uputaks turgu uute raamatutega. Kes laskub sellele teele, see hakkab ise end kordama. Pealegi pole ma ilukirjanduslikul alal iialgi sissetuleku pärast töötanud. Inimesel peab olema üks ala, üks punkt, kus ta mingit kompromissi ei tunnusta. Ma ju pisitasa kirjutan praegugi...

— Mida?

— Jäägu see minu teada. Kindel on küll, et kui ma veel paar novellikogu avaldan, siis olen ma oma ilukirjandusliku osa täitnud.

— Neis oleks muidugi uusasjalikku vaimu?

— Kahtlemata oleksid need realistlikumad... Esteetilisel romantikal oli oma aeg. Nüüd tuleb seda vaadelda ikkagi kui mineviku vormi. Mitte kaasaja suund pole mulle vastuvõtmatu, vaid selle suuna taotlemisviis. Meie kirjandus kasvab küll lehekülgede arvult, kuid mitte sügavuselt. On moes nn. horisontaalne kirjanduse viljeldamine. Seetõttu olen viimaseil aastail leidnud võrdlemisi vähe raamatuid, mida võin nautida. Eesti kirjanduslik tänapäev näitab, et meil on tekkinud ülipalju geeniusi! Meie rahvas paistab olevat imeväärselt andekas! Kahtlen, kas Tolstoil või Flaubert'il oli kunagi neid andeid, mis meie kirjanik arvab enesel olevat. Ma ei saa kirjutada isegi artiklit, mida ma mitte 2—3 korda ümber ei tööta, mujal aga raputatakse mõne kuuga suuri romaane nagu käisest. Sellest siis tuleb, et saavutused on lahedad ega suuda isegi sama autori esiktööd ületada.

— Kas see pole ehk meie kitsastes oludes üldse kutseliste ilukirjanike needus ja saatus? Pole lihtsalt võimalusi aastakümneid üht tööd viilida.

— Kuid ka kirjanduslikud algajad hakkavad tööle ainult raha pärast. On otse piinlik, kui mõni nooruk ulatab sulle käsikirja ning küsib siis kohe: palju maksate? Ja lisab veel blaseerunult: mul polnud just aega ega tuju põhjalikult teha. — Mis te siis üldse kirjutate, kui pole aega ega tuju! — On ju õige, et väärtus ei tule alati orjahigi kaudu. Häid asju on loodud ka väga kiiresti, kuid need on ikkagi erandid. Meil aga isegi need asjaarmastajad, kes elavad jõukalt ega tarvitse majanduslikkude murede pärast rutata, paiskavad raamatu poolvalmilt turule ja lisavad siis ise: ega ma võtagi seda tööd tõsiselt. Emba-kumba, kas võtta kirjandust kui kunsti tõsiselt, või üldse mitte kirjutada!

— Avalikkus ja kolleegidki just teie puhul armastavad nuriseda: on kirjanik, kuid ei kirjuta!

Friedebert Tuglases on noorushoogu, kui ta räägib:

— Miks ma peaksin end sundima kirjutama? Pole karta, et aineid ei leidu: süžeesid on kogu õhk täis! Ma tahan aga, et mul oleks tõesti uusi psühholoogilisi kogemusi, et mitte iseennast korrata. Nagu tähendasin, olen õieti luuletaja, kes värsivormi asemel sama karmi vormi nõuab novellis. On oluline, et raamatuid ei tehtaks, vaid et neid elataks!

— „Olen liiga palju näinud, et võiksin veel asjade vormiga leppida,“ kirjutate oma *Marginaalias*.

Tuglas naeratab:

— „On tarvis mõista, et vorm on ainult sisu välimus. Kes kirjutab ilusat stiili, näeb ilusat sisu“ — võib sealtsamast lugeda.

— Tundub, et kaasaegne kirjanduslik õhustik orienteerub ümber.

— Kahtlemata on meie ajaloolise romaani elustamine romantika taassünni nähteid. Murrang kirjanduslikus halluses on aegajalt paratamatult vajalik. Muidu ilmneb sama nähe, kui oli enne Noor-Eesti sünni, kus lüürika soostus, madaldus ja vesistus. Arvan aga, et halluse vaim meie kirjanduses võib kesta veel aastaid. Muidugi, rohkesti väärtuslikku on toonud uusrealismi läbimurre, naturalism ja ajaloolise romaani elustuminegi. Oleme aga liialt kaasaegsed, et neid täiel määral hinnata.

Meenub jälle tsitaat Tuglasest: „Ajaloolises perspektiivis paistavad mõnedki nähtused hoopis teisiti kui paistsid omal ajal neid kaasa elades. Nad leiavad põhjenduse ühiskondlikest vahekorrist ja asetuvad loogilisse sõltumusse rahva kogueluga. Ühtlasi paljastub nende ideoloogiline arengujoon, mis pole kaasajale, hoolimata kõigest teoreetilisest tarkusest, ometi kunagi lõplikult selge. Sest ajastu ideoloogia pole mingi eeskätt valmis kava, vaid kujuneb alles tegevas töös.“

— Oma teist kirge — reisimist — olete vist külluses rahuldanud? algan, juhtides jutu sootuks teisele teemale.

— Reisida võib lõpmatuseni. Rändamisest ei saa iial tüdineda. Ühe osa Euroopast olen küll risti-rästi läbi sõitnud, nii et enam isegi ei tea, palju kordi kuskil olen peatunud. Juba pagulaspäevil läksin täpsalt kümme korda valepassiga üle Vene piiri.

— Pariisis jäite auto alla, Napolis pidite nälga surema... Misugune on meeldejäävaim elamus?

— Neis juhtumeis polnud õieti midagi erutavat. Aga kogemusi on siiski korjunud. Juba mu esimene sõit Läände kujunes erakordseks. Reisisin noore poisina üle Stokholmi ja Kopenhaageni. Belgias ühes tunnelis tormas kiirrong täiel sõidul ühele silmapilk varem roobastelt jooksnud rongile otsa. Kogu tunnel oli korraka suitsu ja tuld täis. Vagun, kus istusin, suruti nagu harmoonika kahest otsast kokku. On jube, kui põrandalauad pilbastena su jalge all murduvad... Kõrvalteede kaudu ümbersõitmise järele jõudsin alles kesk-ööl surmväsinult Pariisi Gare du Nord'i ja veel oli tarvis metrool leida teed Ladina kvartaali, kus elas tol ajal Rudolf Tassa...

— Ja siis eksisite nagu iga algaja kaks tundi maa all ning sõitsite lõpuks autoga kohale...

— Ei, siiski mitte. Uurisin nõnda kaua plaane, kuni oskasin õigesse kohta sõita. — Mu tõsidramaatilised elamused on aga seotud ikkagi kodumaaga ja 1905. aastaga. Palju kirgesid liikus siis õhus. Kuid nad polnud seotud isikliku kasusaamise mõttega. Ja sellepärast jättis ebaõnnestunud revolutsioon järele ainult suure traagika tundmuse, — mitte nii nagu mõni teine luhtunud riigipöördekatse.

— Kuidas suutsite hoiduda kinnivõtmisest hiljem salajasil kodumaal käimistel?

— Mul arenes põgenikuaastail ses suhtes otse eriline oskus. Mitte see pole alati kõige kardetavam, mis võhikule sellena näib. Nii nõudis üle Vene piiri pääsemine ikka vähem ettevaatust kui näiteks Pariisist lahkumine. Pagulane arvas harilikult, et teda võõrsil keegi silmas ei pidanud. Ja nii siis sõideti muretult koos nuhiga Vene piirini, s. o. esimese vene mundrimeheni. Ning seal oli loo lõpp lühike. Sellepärast tuli just oma välismaisest asukohast nii lahkuda, nagu poleks sul mõtetki kodumaale sõita. Tuli kasutada kohalikke ronge, kas või kõveruski teha, et alles hiljem õige sõidusuund võtta. Ilma „sabata“ polnud piiril sissekukkumist karta. Kes sind seal võis tunda! Ainult kord oli mul vahejuhtum kurikuulsa Mjassojedoviga, millest kirjutan *Kriitika* V andes. — Pagulasel oli näiteks Helsingis elamine hoopis hädaohtlikum kui Peterburis eneses. Noil ajal viibisin õige sageli Tartus, istusin „Werner“ kohvikuski. Olen salaja osa võtnud nii „Vanemuise“ kui „Estonia“ kõigist avamispidustusist, samuti mitmest E. Kirjanduse Seltsi koosolekust. Ainult suu tuli pidada ja õigel ajal kaduda! Harilikult saadi hiljem mu kodumaal viibimisest ikka teada, kuid just parasjagu hiljem.

— Millele tuleb põrandaalusel kõige enam tähelepanu omistada?

— Oma kõnnakule. Kord tundis mind Tartu raekoja ees üks tuttav ainult mu kõnnakust ära, hoolimata mu suurest kaukaaslase habemest. Peale seda õppisin selgeks lonkamise. Harjutasin selle enesele nii külge, et kodumaal olles ka üksi toas lombates liikusin. Mu tulevane naine, kelle venda noil ajal vahel külastasin, arvaski kuni mu lõpliku kodumaale siirdumiseni, et olen tõeliselt lonkur. — Harilikult on kõik maskeerimised naiivsed ja ka otstarbetud. Kõige halvem on argus ja piilumine. Kõige kasulikum hädaohule otse vastuminek. Nähakse sind küll, kuid keegi ei usu oma silmi, sest see näib ilmvõimatu.

— Põrandaalusel oleks teie juures päris tänuväärt kursusel käia!

— Küll hädaoht ise õpetab. Peaasi, õiget instinkti ja külma verd! Võiksin jutustada hulga lugusid, kus toimisin esimesel pilgul vaadates täiesti juhuslikult, kuid lähemal eritlemisel selgub, et olin jälginud ainsat võimalikku meetodit antud olukorras. — Mis aga sest minevikust nii pikalt rääkida! Parema meelega läheksin praegu jälle seiklema — olgugi vähema närvide kuluga, kui siis.

— Kas suhtute reisil Baedekerisse samuti halvustavalt kui mõned teised?

— Miks peaksin seda vihkama, mis mul enesel vahest peas puudub? Niisugune snob ma pole. Reisijuht on ju ainult sinust targem reisikaaslane. Ja ega sa tarvitse ometi alati tema pilli järgi tantsida. Kuid asjata on ka omapead otsida ja eksida, kui keegi võib sulle selget nõu anda. Või vastasel korral kaotatagu üldse kõik sõiduplaanid, kaardid ja linnadeplaanid ning kobatagu käsikaudu nagu kirjaoskamatu väljarändaja. Teed peame ikka küsima. Parem küsida juba raamatult, kes on valmis seda nii korduvalt juhatama kui aga ise soovid.

Tuglas osutab käega riulile, kus mõnikümme ilusat köidet sisaldavad andmeid paljude maade ja linnade kohta.

— Teine asi on muidugi see, et ei tule vaadata üksnes raamatu silmadega ega näha maailma ainult tohutusuure muuseumina. Reisi-juht annab ainult raami. Mis sa tõeliselt suurlinna kihinas näed või Girgenti templete väljakul tunned, selle määravad juba su enda kalduvused ja huvid. Kord jooksin minagi esmajoones muuseumid läbi, nüüd tahaksin pigemini lihtsalt ümber hulkuda ja ringi vahtida. Milleks üldse reisitakse, see on väga individuaalne küsimus. Kord otsis mind üles kauemat aega Abessiinias elanud eestlane-ärimees, kes teadis mu huvi selle maa vastu. Soovitas tungivalt sinna sõita. „Elu on imeodav. Üürite enesele onni ja palkate paar teenijat. Kõik see ei maksa peaaegu midagi. Ainult alul peate kallis hotellis elama.“ — „Miks nii?“ — „Aga neegus ei või teid ju onnist enese juurde audientsile kutsuda.“ — „Ja milleks peaksin ma audientsile minema?“ — „Kuid kontsessioone annab ainult neegus isiklikult.“ — „Ma ei taha ju kontsessioone.“ — „Ah jaa, teie muidugi mitte.“ Kuid varsti jälle: „Elu on väga lihtne. Ainult valge frakk peab teil siiski olema.“ — „Milleks see?“ — „Neeguse juurde võib ainult valges frakis minna.“ — „Ma ei kipu ju sinna.“ — „Aga kontsessioonid?“ — „Ma ei vaja ju neid!“ — „Ah jaa, teie muidugi mitte.“ Ja nii kordus see väikeste variatsioonidega ikka jälle. Ning lõpuks ei jõudnudki ma andmete kogumisega Addis Abebasse jõudmisest kaugemale. — Teine kord sattusin vagunis kõnelusse eesti rahamehega, kes oli reisinud Indias. Soovitas soojalt ka minul sõita. „Ainult miljon läks see mul maksma.“ — „Minul on see võimatu!“ — „Jah, teil muidugi!“ Aga sealsamas soovitas ikka ja ikka jälle sõita, et aga oleks võinud tões-tada, kuidas see minusugusel mehel on täiesti võimatu.

— Lõbus!

— Muidugi. Iseenesest pole reisid väga kulukad, kui neid minu nõuete piirides teostada. Samuti ka mitte kes-teab kui keerukad, kui on vähegi kogemusi ja eneseusaldust. Kümmeaasta aasta eest teati Marokost õieti vähe. Mina teadsin vaid, et piirilinnas Oudjdas raud-tee lõpeb, ja kuidas sealt edasi saab, sellest polnud mul aimugi. Kuid sõitsin sinna, ja sain edasi, ning koguni hästi. Ühendusvõimalused osutusid paremaiks kui meil Eestis. Mida sa ei tea, seda saad teada! Ja kogemusi korjub. Usun, et ma pole kunagi nii külmetanud kui öisel sõidul Tunisist Konstantiini ega elanud nii veidras korteris kui Fessi mellahis. Ning sellised elamused ei unune, olgu nad head või halvad!

Rääkides mustast mandrist Tuglas vaimustub. Ta hääle tekib kõrge kurgunoot.

— Millal ja kuhu läheb järgmine reis?

— Raha küsimus. Läheksin iga päev, kui oleks võimalik. Nüüd tahaksin näha Idamaad — Väike-Aasiat, Palestiinat, Irakit, Pärsiat. Vastupanematult tõmbab Mesopotaamiasse, Tigriise ja Eufrati vahe-
maile... Kuulen Bagdadi nime uneski...

Vestlus kaldub jälle kirjandusele.

— Ah, mis ma loen? Muidugi peaaegu kogu eesti kirjanduse

aastatoodangu, kuid peale selle ka muud. Ühte viisi romaane, reisi- kirju, ajaloolisi uurimusi, biograafiaid. Autor pole tähtis. Kvaliteet määrab huvi. Võin mõnuga nii ühe kui teise voolu esindajate häid teoseid lugeda.

— Kas ka teie juures tuleb arvesse kellaaja mõju kunsti loomisel?

— Töötan peamiselt küll öösiti. Pean täiesti üksi olema. Lärm ei eksita mind aga sugugi. Lastagu kõrvaltoas kas või kahurit! Pariisis elasin kord kahe avenüü nurgal majas, mis kogu aeg sõidukite möödumisel rappus. Ei seganud põrmugi. Kogu mu tähelepanu on keskendunud tööle. Ümbruse häält ma ei kuulegi. — Mul on kirjutamise juures kõige raskem just algamine. Algan ja katsetan mõne novelli kallal teinekord aastaid, kuid ei pääse edasi. Siis aga tuleb päev, mil otse tunnen, et kogu aine on küps ja töö sünnib nagu iseenesest. Näiteks kirjutasin „Popi ja Huhuu“ paari päevaga. Oli aga väga kaua käsil.

— Teie kompositsioonilt hästi üles ehitatud novellid põhjustavad arvamise, et töötate nagu Poe, kellel enne aine valikut olid raam ja riimid valmis!

— Mul on küll aine alati enne lõplikult läbi mõeldud. Sageli aga, kui hakkan kirjutama, tuleb välja hoopis midagi muud. Kõrvalprobleem saab mõnikord peaprobleemiks. — Kirjutamisel avaldan oma mõtteid alati kõvasti, dikteerin iseenesele...

— !!!

— Nõnda olen ma algusest peale töötanud. Selle meetodiga on seoses mitu hüve. Lauses langevad sel moel hingamispausid alati loogiliste pausidega ühte. Kohmakas ja üleliigne langeb iseenesest välja. Stiil muutub nõtkeks. Nõnda loodud käsikirja on hiljem väga kerge lugeda. Selles peitubki minu nn. stiili „ilu“ ja „muusika“ saladus. Ma pole mingisugune stiilinikerdaja, nagu mõnel pool arvatakse. Ma ei vaeva end millalgi ilusa väljenduse või sõna otsimisel. Tahan ainult lihtsaima ja tabavaima väljendusega anda mõtet. Armastan seepärast ka lühisõnalist lauset. Korrekturegi loen endamisi kõvasti. Nõnda on vigaste kohtade kätteleidmine hoopis hõlpsam.

— Aga kohvikus! Seal te peamiselt ju korrektureid teete?

— Ei. Just sellepärast ongi korrektureid lugemine kohvikus tülikas.

— Võiks ju kohvikust loobuda.

— Kohvik on paik, kus pääseb ruttu täiesti uude õhkkonda. Selles on suur puhkus. Kui ma töötan, siis olen nõnda oma mõtetes kinni, et ei saa neist vabaneda jalutamisel ega magadeski. Just siis, kui õige intensiivselt töötan, käin ka kõige rohkem kohvikus. Paar tundi pingutatavat tööd ja siis kohe kohvikusse... On tarvis vahetevahel ka natuke idioodina olla!

*

Järgmisel hommikul ligi tund aega enne hooaja algust nägin Friedebert Tuglast istumas Ko-Ko-Ko's oma traditsioonilises seinäärsees loožis. Laual kohvi klaas, paremal käel karp „Evat“, teine „Memphist“ ja tikud. Ta luges korrektureid... vaikselt...

Fr. Tuglas ja Ilo

Mingi filosoofilise teose lõpul on katsutud kokku võtta kõik inimese mõttepingutuse saavutused vaimsel alal. Ka seda on püütud resümeeerida, kui kaugele on jõutud usundilisel alal jumala mõistmises. Selles viimases asjas olid tulemused kasinavõitu. Et jumal on arm või armastus, nagu nii palju korrutatud ja ikka veel jätkatakse, selle kohta avaldati kõva kahtlust. Tõenduseks toodi inimeste hukkumine loodusejõudude läbi, väetite kannatused, kes veel mingit karistust pole teeninud jne. Või see armujumal ja tema arm on meile äramõistmatu nagu mitmed teisedki tema omadused. Aga ometi üks tema omadusist leiti olevat mõistetav, tajutav ja vaidlematu. See on ilu, Ilo, nagu see avaldub kõikjal elavas ja elutus looduses, siin maa peal ja kogu kosmoses.

Ei ole seepärast ime, kui pagana rahvad on Ilo tõstnud kui mitte ülimaliks, siis ometi üheks jumalaks; veel vähem on põhjust imestada, kui mõned inimesed kummardavad kõigi teiste jumalate hulgas Ilo. Või peavad teda teistest jumalaid kõige kõrgemaks.

Ilo kummardaja on meie kirjanike hulgas Friedebert Tuglas. Noor-Eestis, kus ta oli üks juhte ja selle kirjandusliku rühma palgele esteetilise pitsati vajutajaid, tuli tal ühiselt ehitatavas vaimses templis ka teisi jumalaid sallida. Kui aga Noor-Eesti heterogeensed elemendid laiali valgusid ja Tuglasel võimalus avaneks asutada oma ajakiri, siis kirjutas ta kõhklemata sellele pealkirjaks Ilo.

Selle ajakirja esimeses numbris kõneleb ta Ilost ja teeb julge oletuse, et meie orja-aja sajandeil on „uus-kultuurilaad“ esile kerkinud: „Ilo kultuur“. Pimedais oludes võtnud piirjooni „Ilo esteetika“.

Kas see nüüd nõnda oli, kas vahest Ilo kultuur muistsel vabaduse-ajastul selgemaid piirjooni ei omanud kui orja ajal, jäägu oletuseks, aga huvitav on kuulda, missuguse tähtsuse Tuglas annab Ilole ja kunstile rahva elus:

„... kunst on täiel jõul elava rahva ideaalne eneseteostus“.

Siingi tahaks midagi vahele hiiüda, aga laseme Tuglasel arendada edasi oma mõtet:

„See (kunst) on oluline osa rahvast enesest, ta teo ja unistuste peegel, ta kultuuri kõrgeim avaldus.“

Tuletagem siin ainult nõnda palju meelde, et Hellases kunst küll rahva kõrgeim eneseavaldus oli, Roomas aga teisele kohale kippus

jääma, kuna rahvas seal ennast teostada püüdis riiklikult täiuslikumat korraldust taotledes.

Vaadelgem nüüd, kust Tuglas otsib Ilo ja kust ta seda leiab.

Mis on kõik tema matkad maailma lõppu, eksootikasse, fantastikasse ja unelmate valdkonda muud kui Ilo kuldvillaku otsimine! Eks ole tal enesel kui kirjanikul palju sarnasust Allaniga (v. „Rändur“ novellide ja miniatüüride kogus *Hingede rändamine*), keda nägemuste maailm avatleb mängima, kes näeb neid kesk päeva, kes tahab oma mälus need segada unedega.

Tõelisusest ei piisa Tuglasele Ilo loomiseks, ta peab teisele pinnale tõusma või laskuma, kus idealiteedi ja kujutluselementide segamine on lubatav ja võimalik. Tõelisust kehastab idioot, Ilo-maailma poet. Grotesksed pildid ja kujud on kontrastiks, et Ilo selgemini esile tõsta.

Me näeme Felix Ormussoni reaalelule võrdlemisi lähedal olevat, aga ta piirab enese kui suvitaja-esteet rahvast, kes esindab igapäevast, n. n. halli tõelisust. Kord puutub Ormusson siiski, juhuslikult muidugi, üsna drastilise elupildiga kokku: ta näeb, kuidas näljane laps närib elavat kassi. Ta ei astu vahele, ta sulgeb silmad, vaatleb kinnisilmi hirmsat kassisöömise pilti ja õhkab: „Mina olen pidanud mõtlema neid asju — õrna luule asemel.“

Toon taas selle tsitaadi — olen selle varemini kusagil toonud — et selgemini näidata vahet elulähedaste ja elukaugete kirjanike vahel, et näidata Tuglase distantsivõtmist tõelise suhtes.

Aga seda ei pea siin võtma tema loomingu hindamisena, veel vähem allahindamisena. Ümberpöörduvalt: nimelt siirdudes argielust, halli igapäevsuse õhkkonnast, kõigile nähtava ja tajutava tõelisuse tasandikult kujutluste, unelmate ja eksootika maailma, otsides sealt Ilo ja kujutades seda ebatõelist, elukauget luule maailma realistliku täpsusega ja nägemusliku värvirikkusega on ta toonud meie kirjanusse täiesti uut, omapärast ilmet.

Kas ei ole see üks küllaldaseks põhjuseks, et Tuglast tema juubeli puhul tuletada austavalt meelde!

Kui aga nimetada siin veel tema kirjandusloolisi uurimusi ja arvustusi, millega ta tõstnud nende tasapinda ja mõjutanud suuresti kaasaegset kirjandust, siis on tema austamiseks elu suurel pööripäeval mitmekordselt põhjust.

Tuglast üle lugedes

Tuglase toodangusse üle hulga aja süvenedes tunned õige mitmekesist mõnu. Imestad kõigepäält, kuivõrd vähe on siin päriselt luitunud. Ta vaimu sisemine pinge ja oskus luua sõnavalemeid, mis mõtet konserveerivad, peaks ta huvitavaks tegema isegi sellele, kes ta suunda igakord ei poolda. Nii sageli satud päris harilikule mõttekägule, kuid kui teravalt-tabavalt see siin on vormuleeritud! Nagu ikka, kisub peatuma eriti neil lehekülgedel, mis poleks nagu kirjutatud sinu „tellimuse“ pääle, vaid otse selle vastu, mis ergutavad ja harjutavad vastumõtteid. Tihti kandud ka hoopis kaugeisse meeleoludesse, kuid siis nad on nii kauged ja võõrad, et hakkavad veetlema juba oma uudislikkusega. Ja siis see fantastika, mille eriline harrastaja sa pole kunagi olnud: imetled selle tagamõttetut olemasolu, jälgid selle kurve ning jääd mõtlema, et vahest sellel kõigel siiski on oma tagamõte, mida ehk autor ise ei teagi...

Nii või teisiti, Tuglase vaimses maailmas liikudes tunned igal sammul, et su ümbrus on rikas ja huvitav ning su pää pääl on sügav taevas. Pole lamedust, pole labasust, pole lõtvust, sest autor on nõudlik enese ja lugeja vastu. Ja kui vähe on neid lehekülgi, mida tuleks häbeneda!

Kui ses maailmas oled mõnda aega viibinud, kui oled uuesti jälginud kõiki neid nägemusi, palavikke, unelmaid, meeleolusid, mõttesärahtusi, siis küsid: milline on see päätõukejõud, see sisemine ürgfenomeen, mis kõiki neid sugemeid unenägudest ja realsusest, kogetust ja loetust on sundinud liituma just nõnda, aga mitte teisiti? Kust leida võti kirjaniku poolhämarate nägemuste ja meeleolude mõistatamiseks? On ju tõsi, et kõik, mis autoril enesel on tarvis olnud oma loomingu protsessi ja laadi kohta öelda, on selgesti kirja pandud ta väljaannete eessõnadesse, ta rikkalikesse esseedesse. Kuid kas sellest üksi jatkub? Vahest peab midagi varjule jääma isegi autori teadvuse liigvalguses? Ja juba sa hakkad omas teaduhimus otsima mõnd poolavatud akent, mõnd tahtmatult lahtiunustatud tagaust.

*

Kindlasti üks otsustavamaid käänukohti Tuglase elus on ta siirdumine linna parajasti oma murdeas. Vastuvõtliku hinge kokku puutumine uue ideedeilmaga, kus avanevad silmad, kust toitub

puberteediaegne opositsioonimeel ning kus kriitiliseks saadakse mitte üksnes kroonu surve, vaid kogu ühiskonna ja ümbruse vastu, sunnib otsustavalt selja pööрма maaelu mälestustele. Eks võinud ses äkilises valgustuses paista kogu möödunud maaelu kõigi tuttavate ja sugulastega, kõigi salmilaulmistega õigeusu kirikus ja venestamiskatsetega ministeeriumikoolis pimedana ja rumalana. Pole kahtlust, et selle järsu ja suure murde jäljed ulatuvad kirjaniku hinge tagapõhjani, alateadvusse. Ebameeldivaid mälestusi lapsepõlvest ei taheta enam meenutada. Kõige varasemast east, kus muidu ikka sügavaid muljeid korjatakse, on kirjaniku toodangusse üle tulnud ainult väheseid kujutelmakilde. Üldiselt aga torkab silma eitav suhtumine oma lapsepõlve. „Mineviku mälestused“, ütleb Tuglas *Liivakellas* (1. trükk, lk. 137), „oi kuidas need udu varjudena hinge põhjast üles kerkivad ja südant pigistava leina ning ootuse ja lootusega täidavad! See on mure läinud lapselise rumaluse, lapselise usu ja kaotatud Betlehemma järele, mida ei saa enam tagasi ega tahagi enam tagasi... Eemale mineviku mustad varjud...“ (minu sõr.). Südamis on sellal (1906) „uue kose kohin“ ja „pääajus kumiseb korraga uus kell“. Järgmisel aastal kirjutatud „Midias“ projitseeritakse see vimm vana vastu ning janu uue järele noorde tüdrukusse. Sama lõpparve minevikuga, sugulaste ja vanematega: „Suguvõsa — see oli sääil kusagil kaugel, rabade ja metsade taga: kantnikud, moonakad ja vallavaesed: rumalad ja toored, vaesed ning viletsad“. Suve vaheaja veedab Midia maal oma vanemate pool, sääil puutub ta kokku „elu viletsuse, rumaluse ja mõttetusega“, sääil tekib tas viha „oma vaeste ja rumalate vanemate vastu“. Ka Ormusson „Poedis ja idioodis“, kohates oma koolivenda, ei taha teda ära tunda, sest ta „oli püüdnud unustada kõike ebameeldivat oma minevikus“. Ning ta tunneb otse füüsilist valu nähes oma kodulinna inimesi ja „nende rumalust enese ümber“.

Ka Jürgens „Kuldsest rõngast“ tuleb kaugelt koju kõiki sidemeid minevikuga lõpetama, „nii et neid mäletadagi enam ei tarvitse“. Oma kunagise kodu ees tunneb ta, et ta süida pole olnud kinni „neis kändudes ja kivides“. Aga ka Kurdis fantastilises „Merineitsis“ tunneb oma ühinemattust ümbruskonnaga: ta oli saarele „otsekui eksinud, ilma sugulasteta ja omasteta. Merelt oli ta lapsena leitud“... „Leiaks kusagilt ainult oma ema!“ Teine saarel eksleja, „Maailma lõpus“ päätegelane, keda kunagi olen käsitlenud „kadunud ema otsingu“-kompleksi näitena, tuleb tagasi oma kodukülla, kuid näeb sääil ainult „tühje nägusid, varje“. Ta ei või sinna enam jääda ning ta võtab kätte rändamise saue. „Palju aastaid on kulunud. Mul ei ole kodu.“ Ning lõpuks Felix Ormusson. „Mis ühendab mind eluga?“ küsib ta. „Ei sugulased, ei sõbrad, ei keegi! Wertheril oli ema, olid vennad ja sõbrad, kuid kas võiks minul kedagi neist olla! Näib otse nii, nagu peaksin ma isegi ilma vanemateta ilma sündinud olema.“

Need on otsesed vastukajad autori lahtirebenemisest oma lapsepõlvest ja kodust. Võidakse väita, et autor oli maapagulane kaua aastaid, ning mis siin näidatud, on emigrandi paratamata mõlgutlused

omas eralduses. Seda nad on, kuid mis meid siin huvitab, on psühholoogiline tuum ses sotsiaalses tingituses. Juurte ja mulla vastu tunneb autor kõigepäält viimast ja viha, ta tõukab ennast sellest kaldast kiiresti minema, näeb sääl vaimuinimesena aina „rumalust“ (sõna, mis nii sageli kordub). Maapaoski ei peesitle ta lapsepõlve mälestustes ega tunne erilist soojust kodu vastu, vaid võtab oma iridumist paratamatu tõsiasjana. Sünnisoojuses vegeteeruv hing hoiaks võõrsil kodumulda taskus, tulevikku sööstev vaim aga ei hooli sellest, sest see on „rumalus“.

Tuglase maapagu on siis ka maa-pagu. Selle sidemete katkiraiumisega selja taga käib kaasas rahutu tunglemine vaimumaailma, rändamislust ja teaduhimu. Mida vähem mahu mullast, seda ahnemalt haaravad oksad ja latv toitu õhust ja päikesest.

*

See järsku tekkinud vetelahk on kindlasti sügavamaid jälgi hinge jätnud kui esialgu võib aimata.

Kõigepäält Tuglase fantaasia-kujud ei lase ennast hästi kinni siduda teatud aja, koha ega iseenese mineviku külge. Kes on Felix Ormusson? Kust ta on pärit? Me teame ainult üht ta suve ja suvitust. Kes on Jürgens? Ta tuleb küll kodupaika, kuid muutub ühes oma viirastustega ise viirastuseks. Lugeses oma enese nekroloogi peab ta ennast paljaks uneks. Reaalsus ja fiktsioon kaotavad siin oma äärjooned, nagu Pirandello teostes. Või kelle mattis Maret oma poja pähe kalmistule? Mis maal sünnib „Taevaste ratsanikkude“ tegevus? Millises kalendris võiks märgitud olla „androgüüni päev“? Millisel maakaardil saar hiiglanaisega?

Tuglas enamasti ei lähtugi reaalsusest, nagu E. Poe või E. Th. Hoffmann, et siis lugejat nägematult üle viia fantastikasse. Ta teeb seda ex abrupto. Sest ta ei armasta mulda ega juuri, vaid latvu. Kui me „Kuldses rõngas“ tunnemeigi algul ära Tartu tänavaid või aimame „Inimese varjus“ Väandra metsi ja jõge, siis on need reaalsuse sagedad ebahulilise tähtsusega, neid me ei tarvitse ega tohi tunda — sest see pole autori kavatsuses.

Sellise hingestruktuuri juures pole ime, et novellisti lemmikkujutelmaks saab — s a r, maalapp, mis on ära lõigatud muust maailmast. Sinna poole sihhib juba varajane novell „Asuja“. Jaagul liiguvad pääs aina „mõtted omast nurmest“ ning selle ta rajabki endale metsade sügavuses. Eks ole mingi soe soov-ult ka „Jumala saar“ kesk sood, kus seisavad puuslikud, kuhu vargsi põgenetakse ja kus palvetatakse!

Kui me loeme saarlaste Mändmetsa, Mälgu või Ridala teoseid, kus tugevasti on tunda kohalist värvingut, siis tunneme ikka avara mere lähedalolu ja suurt tagamaad, mitte aga saart kui saart. Tuglase „Merineitsis“, „Maailma lõpus“, „Kangastuses“, isegi Artur Valdese „Saare jumalas“ leiame aga eest enne kõike „muust maailmast eraldatud väikese ühiskonna“, kui tarvitada Tuglase enese sõnu. See ühiskond on ikka väga ühtlane, muust maailmast mitte ainult eraldatud, vaid ka erinev. Sest see on autori enese hingelaadi sümbol.

*

Oma teaduslikes ja kriitilistes teostes Tuglas teab nähtusi vaadeldes väga hästi arvestada sotsiaalset tausta, kaasaega ja kõiki muid objektiivseid tegureid ja põhjusi. Sest teadus nõuab determinismi, põhjusi, sidemeid, juuri. Luulekunst seda ei nõua. Tuglase fantastika veel vähem.

Me mõistame seda kallakut põgeneda oma fantaasias väljapoole põhjuslikkust. Kui palju juba *Liivakellas* ahastusi ja kannatusi, mis pole lugeja jaoks põhjendatud ega ette valmistatud, mis on salapärased oma tekkes ja veel salapärasemad oma paisutuses! Kui vähe aimame ette Tuglase novellis faabula-arengut! Leitnant Lorens ratsutab õhtul välja, kuid me ei oska aimatagi, millisena ta hommikul tagasi tuleb. Või kes teaks ära arvata, mis saab hommikul voodis unelvast androgüünist sama päeva õhtuks?

Kui veel kuidagi on aimatav Tuglase lause pikkus ja rütm, ta kujutelmade suund ja laad, jah, kui tal enesel kõik võib olla ette kavatsetud, nagu E. Poel ta „Kaarna“ kuju, siis on ometi ettenägematud fantaasia hetkelised käänakud ja loova momendi intensiivsus ning ühtesulatamisjõud.

Tuglase novellides on palju pingul intellekti. Lugege ta kuradi apoloogiast „Poedis ja idioodis“, seda meistritööd süillogismidest! Et lahti mõistatada „Androgüüni päeva“, selleks on vähe sisseelamisest, vaja tunda ka commedia dell'arte kujusid, rokokoo-aegset mentaliteeti, Beardsley'd ja paljut muud. Nii teistegi novellidega.

Selle oma eruditsiooni, loogikatugevuse ja intellekti kõigi põhjuste otsimislustiga kutsub kirjanik kaasa oma suletud fantaasia-saarele, et sääli pidutseda ja tormitseda üheskoos ja hingest välja puistata kõik, mis sees pakitseb, ja et siis tagasi tulla oma kainele mõtetemandrile.

*

Olen teisel märkinud, et Tuglase reisikirjeldusi lugedes silma torkab sõnade „sünge“, „jube“ ja „õudne“ erakordselt rohke tarvitamine ja et sellele vastav tunnetekompleks asub vahest autori alateadvuses. Teisi teoseid lugedes veendud viimases väites.

Kas on see 1905. a. revolutsiooni ja sellele järgnenud reaktsiooni mõju? Või on see tulnud maapaost? Kas pole siin kaasa mõjunud, eriti algul, ka vene kaasaja süngetoniline kirjandus?

Arvan, et see kõik pole olnud mõjuta. Kuid mitte kõigil, kes 1905. revolutsioonis kannatada said ja vahest enam veel kui meie kõnealune, pole see tunnetekompleks nii tugev. Isegi mitte kaasvanustel. V. Ridala vintsutustest näit. ei aimanud me midagi enne ta *Tuules ja tormis* ilmumist. Teiselt poolt on Tuglase juures võimalik neid õudustunde sugemeid leida juba enne 1905. aastat. 1903 kirjutatud katkes „Nõiutud ringis“ näit. kujutatakse pimedas öös meest, kelle südames on õudne ja kole, kelle nahkse vöö küljes kõlgub pikk nuga ja kelle pää on täis jubedaid kujutlusi inimese tapmise mõnust. Või võtke veel varem kirjutatud (1901) „Õnne kaalud“ oma möldri tapmise salapärasusega. Ängistusfantaasiast kõneleb ka „Öö“ (1904),

kus peeglist vastu vaatavad põhjatud hullumeelsed silmad, kuna selja tagant mingi õudne käsi kaosest ligineb, et kägistada. „Nii on öö sellele, kelle päralt tulevik olla ja kelle ees tema paleused kuldse koiduna kumendavat“, nii lõpeb see visand. „Lillelises infernos“ (1904) kohtame põgenemis- ja tagaajamisfantaasiat, segatud erootilise fantaasiaga, „Katkes“ (1904) koledusfantaasiat Vene-Jaapani sõjast.

Nii on see tunnetekompleks olemas juba enne 1905. a. Kui selle eod pole pärit päris varajasest lapsepõlvest, siis on see, nagu võib arvata, arenema hakanud äkilise sidemete katkestamise tõttu mullaga, selle järsu pöörakuga, millest eelpool juttu olnud. Et revolutsioonis, reaktsioonis ja maapaos juuritus veelgi soodustas seda tunnetekompleksi, on loomulik.

Torgla soo muinasjutus võtab see hirm sotsiaalse helgi. Ilmselt poliitilise tagakiusamise õhkkonnas on sünenud järjest jubedamad unenäod vanglaist, tagaajavaist ratsanikest ja surmahirmust „Unede kuristikus“. Surmaõudust objektiivsemaks jubedusjutuks on kujundatud surnumatja Läätsa loos, kes leiab nurmelt verise inimkäe; seda kätt tahtlikult kaasas kandes provotseerib ta enesele kõrtsis ja hiljem eriti omas kodus nii jubedaid stseene, et tal juuksed pääs püsti tõusevad. Ülepaisutatud õudust 13 hoobiga kellalt, tapakirvega (hiljem küll pistoliiks parandatud), hirmsate unedega, mõrvafantaasiaga kohtame „Vilkuvast tules“.

Novellikogu *Saatust* on täis hirmukompleksist tekkinud kujutlusi. Meenutatagu ängistavat erootilist tagaajamisfantaasiat „Maailma lõpus“, õuduskujutelmi ülespoonu puhul „Inimsööjates“, tagaajamishirmu „Vabaduses ja surmas“, elu viirastuslikkust „Kuldsest rõngas“. Isegi loomade hirmutunnet on meisterlikult edasi antud „Pope ja Huhus“. Ei hakka siin loetlema sama kompleksi avaldusi *Raskuse vaimus*, kus neid esineb endiselt ohtrasti, kuni isegi Artur Valdese „Antoninuseni“. Jah, see heidab helgi isegi metafüüsilistele mõttemõlgutlustele. Loetagu näit. viimaseid lehekülgi Tuglase viimasest novellikogust: kujutatakse hirmu pimeduse, mõttetuse ja olemattuse ees, mis asub teispool valgusseina. „Selle sünge, sõnatu ja tumma ees kaob kõik.“

*

Meie enam-vähem realistliku kirjandusekäsituse järgul nõutakse teoselt, et see oleks elusse juurdunud, vastaks kaasaja tarvetele, sotsiaalsele tellimusele, reageeriks kiiresti ajasündmustele, jagaks ergutust, õpetust ja annaks toetust igapäevases võitluses või töös. Kirjaniku ideaal nihkub nõnda siis õige lähedale ajakirjaniku omale. Sel moel saavutatakse küll kontakt eluga, omistatakse teosele päevaülesanne, muudetakse kirjandustoodet relvaks või pigem nõuandepunktiks, kuid kõige sellega käib kaasas kaks hädaohtu: päevaküsimustele kiirelt reageeriv teos peab ka kiiresti sündima ning seda ei saa küllaldase põhjalikkusega läbi töötada, ja teiseks, see vananeb kähku. Nõnda kasvab raamatutoodang haruldase nobedusega kvantitatiivselt, kuid suurteoseid sigineb juurde kehvalt. Kui rohkesti meil on elulähe-

dasi draamasid kirjutatud, kuid kus on tähtteosed, mis jääksid püsima?

Tuglase ilukirjandusliku loomingu tee on sootu teine. Ta ei ole loonud tarvete ja nõuete järgi, vaid ainult sisemisel sunnil. Ta ise on see, kes äratav uusi tarbeid, nõudeid ja maitseid.

Kui elulähedasema kirjaniku teosest elu saab takistamatult läbi voolata, nagu jõgi, teda igalt poolt oma harudega ja niredega niisutades, võib Tuglase novellide puhul kõnelda täiesti omaette eraldatud ja kinnisest kunstimaailmast nagu mingist saarestikust, mis reaalsuse mandrist hoopis kaugel asub. Kes neile saartele satub, see tunneb, et pääs harilikkuse mandrile on siit sama vaevaline kui laevapoisil pärast viibimist hiiglanaise saarel. Selles maailmas valitsevad omad seadused ja kombad. Siin me hakkame varsti harjuma ebaharilikkude mõtudega, hakkame käima teissugust sammu ja isegi uskuma teissugust loogikat.

Igas kinnises orgaanilises sotsiaalses rühmas maksab komme, et uus juurdetuleja võetakse vastu mõnesuguse üleoleku-tundega. Olgu see koolis, üliõpilaste koondises, kasarmus või vanglas — uustulnukit „aasitakse“, naeruvääristatakse. Tuglase fantaasia-ühiskonna liikmeks pääsemine läheb läbi sama tuleproovi. Iga reaalsusetükike saab enne fantaasia-ilma liitumist veidra helgi. Sünnib see kõigepäält sõnastuse kaudu. Mõttekuju ümber veetakse oma sõnaline piirjoon ning kõige harilikum nähtus tehakse nõnda pisut võõraks. Vahel on see vaevalt-vaevalt tunduv mõnus atmosfäär sellest, et reaalsust saab sõnade nagu tangide vahele võtta, vahel juba ilmne stilisatsioon, mis elulise liigutuse poosiks tarretab, vahel ka iroonia.

Kui Felix Ormusson ütleb: „Kui palju ilu võib peituda vähenõudlikus realismiski: kuu serv üle nurme, kauge puuvankri nagin metsateel ja hilise kärnkonna pehme kõndimine akna all“, siis pole see tõesti mitte enam „vähenõudlik realism“, vaid juba stiliseeritud konkreetsus, päälegi kui meenub, et seesama kärnkonn ühes varem novellis samuti akna all kõndis ja „vaikselts ümisedes omi pehmeid käppasid maad mööda vedas“ („Õhtu taevast“). Seda fraasideks prepareeritud elu Tuglas armastab ning see tekitab lugejaski erisugust mõnu, ainult ta ei tohi sisu ära varjata. Vahel muudavad sellised dekoratiivsed vinjetid reaalsuse groteskseks. Nii need pildid hobusekapja näriivaist koertest tee ääres, lapsest, kes kassi hakkab sabapidi alla neelama, Fabianist gloobusega, kellest on öeldud: „Ta lükkas maakera tasa veerema, ning selle telje naginat ja oma habeme kahinat India ookeani kohal kuulates laskis ta oma vihastel mõtetel lennata“.

Nõnda lastakse reaalsus fantaasia-saarele tulla iroonia tollijaama kaudu. Vahel peab autori enesegi „mina“ tollilõivu maksuma: *Felix Ormussonis* on seda eneseironiat eriti palju. Kuid nagu Verhaeren oma enesepiinade perioodis hüüab: „Ole iseenese timukas; ära kellelegi loovuta lõbu sind piinata“, nõnda ei anta ka siin kellelegi teisele luba ironiseerida. Kui Helene Felixit julgeb solvata, siis tõuseb tas „ääretu viha realiteedi vastu“. Sest ühelgi teisel ei tohi ses suletud maailmas olla eesõigust ironiseerida, küll aga lubab Felix Ormusson

teisi oma eneseirooniale kaasa elada ja seda vaadelda nagu kõverpeegliteatris lavastatud elu.

*

Lavastus — jah, see on sobiv sõna Tuglase fantaasiatoodete kohta. Ta novellides on nii palju seadeldust, režiid, dekoratsioon, kättemõõdetud asendeid, isegi rõivastust.

See lavastus pole muidugi realistlik, sõna tänapäevases tähenduses. Tuglas räägib oma *Kriitika V*-s kahest jaapani puuskulptuurist Pariisi Guimet muuseumis. Üks neist kujutab kaht meest, kes kannavad kaelpuuga suurt kella õlul: nende jalad on kujutatud ilmatu-pikkadena, sest on tahetud esile tõsta nende astumist; teine kujutab kättega kalu püüdvat meest: selle käed on välja venitatud, kuna on tahetud edasi anda käte sirutamist.

Selline liialdus, hüperboolika on ka üheks Tuglase lavastuse printsiibiks. Kus mängu tulevad tundeliigutused, sääl on kohal ka paisutus. See romantiline joon jääb Tuglases püsima läbi kogu ta toodangu. Juba „Hundis“ süüakse nõnda, et söömaaja pingid raskusest looka hakkavad vajuma. Siis tulevad kõik need palavikulised uned, hukkumismeeleolud, rapsoodilised sõnakosed, hirmu ja meele-tuse, armukadeduse ja ahastuse paisutused, mida ei suuda kahandada isegi sekka visatud ironia. Isegi nii ironilise põhitooniga teoses, nagu *Felix Ormusson*, võib igalt leheküljelt leida hüperboole („tuhanded õrnad lõhnad“; „ilmatusuured õitsituled“; „kohutav pilvsein“ jne), kõnelemata värvide üliküllusest. Kui palju paisutust ja liialdusi „Merineitsis“, kuid *non plus ultra*'t omal alal pakub küll „Androgüüni päev“.

Kui Tuglas oma tegelased või tegevuse paigutab lahtise taeva alla ja päikese kätte, siis kasutab ta seda oma värvimeele lahtipuistamiseks või äärjoonte nägemise üliteritamiseks, selleks, et kirjutada isegi kasteheina pääst kaugel horisondil või kurgede punastest jalgadest uduses taevas või kirve liikumise nägemisest varre otsas mitmesaja sammu tagant. Kuid enamasti tarvitab Tuglas oma novellides siiski teist valgustust. Elektrilambi monotoonne, mehaaniline ja elutu valgus ei sobi ta fantastikasse, küll aga — küünlaid. On ju see anakronistlik valguseallikas elav ja lähedane, tundelik igale hingetõmbusele, ta heidab seinale kergesti kõikuma löövaid, salapäraseid varje, ning tal on oma minevik ja traditsioonid.

See küünal põleb „Unede kuristikus“ kohutavate unenägede ja koleda oleviku keskel. Fabian süütab ta, et tappa Evat või iseennast. Rannus eksib selle valgusel mööda maaaluseid käike, kuni see maha põleb, nii et tekib kohutav pimedus. Küünlavalgusel otsib Jürgens tapeedi alt kunagist ust, küünlavalgusel loeb ta oma nekroloogi. Kui palju küünlaid *Felix Ormussonis*! Neid põleb Marioni tualetilaul, nende valgusel lõpetab autor oma pihtimused, neid kukub kolm korda kolm maha armuavalduse eel. Neid näeb pidulikult aias põlevat pronks- ja marmorjalgadel, *Popi ja Huhuu* kodus on küünal vasksel jalal, türklasel *Taevastest ratsanikest* aga pudelikaelas. Isegi ühes Artur Valdese novellis on ta põlema süüdatud. Unenägedes paisuvad mõõdud: Allani omades kohtame hiiglaküünlaid kui tunglaid ning

Ormussoni unenäos veidrikkude sümposionist põleb laual 7-haruline küünlajalg mustade küünaldega.

Niipalju Tuglase lavavalgustusest.

*

Kirjaniku järsk sidemete katkestamine minevikuga ja kodumullaga on tekitanud ta hinges mingi dualistliku hoiaku, ande näha vastuolusid ja hoida distantsi. Muidugi esikohal on vastuolud reaalsuse ja unistuse, madala igapäevsuse ja kõrgema vaimuelu vahel. Novellis „Oma päikese poole“ poiss ihkab tormi, tüdruk idüllil küpsekartulitega. Ja „Toome helvetes“ tüdruk ootab muinasjuttu ja armastust, poiss aga kala õnge otsa. Sageli näeme elu kahel plaanil: ühel pool kõrgem, peenem, vaimsem paar, nagu Ormusson oma järjekordse armastamaga, Allan Irisega või Eloga, teisel Miili oma Konradiga, Maali või Marie Kustaga. Kuid need primitiivsemad paarid peenemate kõrval pole mõeldud üksnes mingiks kompositsiooniliseks kontrapunktiks, vaid vahel ka salajaseks ideaaliks, rousseauliseks soov-ultmaks tervikelust, mis äkki kõik valgustusinimese väärtuste pügalad kipub segi ajama. Ilule otsitakse inetusest vastumürki! Juba lausub Ormusson, et talle meeldib enam lihvimata karikas, puudulikud stiilimeistrid, ning ilutu naine tundub ilusast naisest väärakamana. See „pahupidi estetism“ lööb eriti esile „Merineitsis“ kõigi võigaste tüüpidega, alates Kaspar Punasest kuni hobusehammastega, harjastega ja linnunäoga Kurdiseni.

Konflikt tekib kirjaniku enese hinges: mis on looja väärt, kes ei ela oma juurtega elus, vaid ainult oma enese loodud maailmas? Kuuldub tunnustusi sellest, kuidas estetism on eluindu halvav mürk, kuidas „tahaks hakata talusulaseks“ või „üle kõige on ometi elu“. Kirjanik mitte enam artistina, vaid eluinimesena, isegi väikekodanlasena, perekonnaisana, töömehena — sellisena kujutab Tuglas Artur Valdese suu läbi oma ideaali pärast kogemusi oma loodud suletud fantaasiailmaga.

*

Tuglase dualistlik hingehoiak avaldub selgesti ka tema mõtlemisviisis. Enam kui ükski teine meil armastab ta mõelda ja väljenduda antiteesides. See stiilivõte, mida prantslane on aastasadasiid teadlikult oma retoorika kaudu viljelnud ja mida veel nüüdki teadlikult sääleis koolides õpitakse tarvitama ühe efektikama sõnastusvahendina, on Tuglasele loomupärane. Nagu iseenesest jaotab ta mõtte kaheks või enamaks vastaspooleks, et neid siis vastastikku valgustada ja mõtet ennast plastilisemalt haarata. Tuglase *Marginaalia*, samuti teised ta kriitilised teosed on täis näiteid neist antiteesidest, mis võtavad vahel ka paradokside ja aforismide kuju („On kaks nõuet kunstnikule: vaata kaugelt ja tunne lähedalt, pea kinni distantsist ning sula ühte oma ainega“ jne.) Kuigi siin võiks otsida Nietzsche, vahest ka Wilde'i stiili mõjujälgi, pole küsimus õieti mitte enam stiilist, vaid vaatlusviisi taga asuvast põhilisest hingestruktuurist, mille mõjul iga mõte nagu iseenesest sünnib bipolaarsena ja seega sisepingelisena.

*

Kui ma siin Tuglase stiili tahaksin puudutada, siis mitte selleks, et korrata tähelepanekuid, mida juba küllaldaselt on tehtud, vaid tähelepanu juhtimaks eriti ta kriitilise mõtte tihedusele, tabavusele ja ilmekusele ning ta sagedastele kallaletungidele selle stiili-ideaali nimel kõigele, mis on vedel, ilmetu ja räpane. Tuglas rõhutab tihti kirjaniku töö ja vaevanägemise tarvet, mida eriti algajad geeniused põlastavad, pidades iga inspiratsiooni-visandit puutumatuks pühaduseks. Ta piitsutab laiskust lause loomisel, enesekontrolli puudust, minnalaskmist, mille tagajärjeks on väljenduse lohakus ja loidus, ja eeskujuks tuues tõeliste kirjandussuuruste tööd ja vaeva, ta toonitab seda osa loovas kirjanikus, mis on vastutav ning kus kaasa kõneleb tahe.

Nõnda tõstab ta stiiliküsimuse autori vastutustunde ja korrektsuse küsimuseks. Oma mõtet avalikkuse ette saata, kui ta on lohakalt riides, ajamata habemega, vedela olekuga — see pole üksnes maitsetus, vaid lugupidamatus teise vastu ja tunnistus oma puudustest. Nagu käekiri kõneleb inimese loomusest, nõnda ka tema stiil. Stiilitus pole siis ilu puuduse, vaid karakteri puuduse küsimus. Nõnda muutub stiiliküsimus esteetilisest eetiliseks küsimuseks.

Siin saame aimu Tuglase sügavalt-eetilisest poolest, ta nõudlikkusest enese ja teiste vastu, ta vastutustundest, ta korrektsusest, ta tasakaalust ja enesevalitsemisest. Kui ta oma kriitilistes kirjutistes järjekindlalt piitsutab halba stiili ja nõuab väljenduses selgust, pinget ja teisi voorusi, siis pole ta mitte esteet, kes vormi peenusi taga ajab või lausenikerdust nõuab, vaid pigem moralist ja kasvataja, kes nõuab isikult suuremat vastutustunnet.

*

Tuglase fantastika puhul on Aino Kallas kirjutanud, et selle salapärasus ja painajalikkus viitab eesti töö vaimule. Ons see nii? Kas on Tuglas rahvuspärane seetõttu, et ta jätkab alateadlikult rahva õudusjuttude pärimusi? Või on koguni ümberpöörduvalt Tuglas eestipärane just oma intellektualismi ja kriitilise meelega?

Mis puutub Tuglase hirmu ja õuduse fantastikasse, siis paistab see, nagu eelpool väidetud, küll selle sügavalt-individuaalse kompleksi ergutatuna, mille on põhjustanud mingi järsk murrak hingelus. Aja jooksul on see päälegi pidanud taanduma sootu vastaslaadiliste vaimuomaduste ees. Kui aga fantastika osa Tuglase loomingu vaadata tema kogutoodangu laadi seisukohast, kus tugevasti ülekaalus on kriitiline pool, siis tabame selleski osas väga palju teadlikku kujundajat ja kaalujat. Liiasi ei puudu ta fantastilistes lugudes ka raamatulist inspiratsiooni.

Riivamispunkte rahvaluule pärimustega leiame mujalt. Need on: põneva ja pideva jutustusladususe asemel impressionistlik maalimisviis, fabulaarsuse asemel vormuleerimine, sõna kõla tähtsustamine ja kujude konkreetsus.

Estipärane Tuglases on küll see, mis läbi kõigi ta arengujärkude on pidevalt püsinud: terve mõistus, mõõdukus isegi pöörasustes, tasakaal, kriitiline vaim, individualism.

Juba esimestest kriitilistest sõnavõttudest paistab see natuur läbi. Ka 1905. a. radikaalne mässumees manitseb oma kihutuskoosolekuil rahvast eeskätt ettevaatusele ja tasakaalule. Romantiline unistaja oskab juba varakult ohjeldada oma deemoneid. Ta fantaasia perusus ei sadestu peagu kuskil kaosena, vaid iluna. Ta oskab vaos hoida rütmi ja käsitseda isegi riimi, ta taltsutab edasi ka säääl, kus tormakad edasitunglemist polegi ja nõnda tekib — stilisatsioon. Nii tihti näeme hoolikat kätt fantastika konstrueerimiselgi, seda intellekti loovat kaasabi, mille tagajärgi ei saa väikesemaks pidada pidurdamata sisenägemuse omast („Poeet ja idioot“, „Õhk täis on kirge“).

(Tuglase kujutusviis on impressionistlik, s. o. lüüriku sarnane, kes oma pilgu koondab ühte meeleollu või nägemismomenti ega arenda midagi eepiliselt-laiaks või dramaatiliselt pinevaks. Ta sõnavool peatub sagedasti, tunneb palju fermaate. Iga lause on nagu suletud üksus, on nagu iseseisev saarekene. Igaüks neist nõuab omaette peatumist, vaatlemist ja kasvõi väikest pingutust, et jõuda teise lause-saarekeseni. See eeldab loojas ja nõuab lugejalt — intellektuaalsust. Puhttundmuslik hingelaad nõuaks pidevamat meloodiat, kantileeni. Neid kohtabki vahel Tuglase lüürilisemais palades. Kuid ta intellektuaalsus lisab siia sageli paatost ja retoorikat, ehk, parafraseerides Tuglast ennast, siin katsutakse kaugeltekujuteldavat tunda lähedalt.)

Tuglase vaimu intellektuaalsest põhitoimest kõneleb muidugi kõige veenvamalt ta kriitiline ja teaduslik looming, kus hoolimata subjektiivsest maitsest kõikjal läbi lööb objektiivne, vastassuundigi mõistev hinnang. Kui kirjanik vahel üles lõkendub oma veendumuste tuliseks kaitsjaks, siis sünnib see ikka tugevate argumentide abitusel, mitte pimedast instinkti sunnil. Kirjandusnähtusi kõigekülgsest vaadeldes on ta alati teadlik nende sotsiaalsest tingitusest, ta oskab arvestada mulda ja juuri, kuigi ta ise oma fantastikas on juuritu.

Tuglase intellektuaalsest vaimustruktuurist, koguni ratsionalistlikust hoiakust annab tunnistust ta suhtumine usundisse. Siin ta pole isegi mitte otsiv skeptik, vaid irooniline eemaltvaataja. Ta oskab jumala-usundile kõrvale seada süllogismidest suurepäraselt üles ehitatud vaimuka kuradiapoloogia, mõte, mis tal juba varakult pääs mõl-kunud, nagu seda näitab 1905 kirjutatud „Muinasjutt usust“. Materialistlik käsitlus usust, mis sajandi algul oli nii üldlevinud, samuti tutvumine Nietzsche filosoofiaga on nähtavasti olnud tugeva järelmõjuga. Viimasega satub ühte ta Uue Testamendi alahindamine ja väide, et usud pole rõõmsate, tervete ega julgete jaoks, et usk teadmatusest on orjade ideaal ja et iga usk on jõuetu (*Kriitika* V, 247). Ratsionalistina ei saa Tuglas uskuda ka hinge suremattust, sest „pole mingit tõe endust maisest olevusest eraldatud hinge olemasolu kohta“. Ta usuks ainult siis, kui leiduks tõendus. Ka väidab ta, et tal puudub Jumala olemasolu tunnetus meeltega (ib., 167). Selle kõrval võib aga mainida mõnesugust pilguheitmist budhismi poole, uskumist olemattusse, nirvaanasse pärast surma.

Nõnda ei leia me vastu ootust selle fantastikat külluses loova kirjaniku tundeilmast ühtki teerada müstika poole. Usuküsimustes

jääb ta ratsionalistiks ning ta ateismis puudub see ägedus, mis laseks mõnel usumehel loota tema konversiooni.

Ent Tuglase loomulikku mõistusepärast tõendaks küllaldaselt ka tema biograafia. Noore revolutsionääri kohta kui palju ettevaa-
tust ja ettenägelikkust, kuipalju hoolt ja õppimist enesevarjamiseks
— kuni kaukaaslase habemeni või lonkamisharjumuseni! Ainus sisse-
kukkumine, nimelt Volta koosolekul, sünnib ta liigest tasakaalust
ja kainusest: ta ei tormanud eest ära, nagu teised, kes instinkti jä-
rele talitasid. Ta polnud siin asjade käiku hästi ette arvestanud.

Nii pole siis mitte fantastika ega müstika see, mis Tuglases on
tõupärast, vaid ümberpöörduvalt terve mõistus, kainus, tasakaal, kriiti-
line meel, arusaamine teisest, kõik see intellektuaalsus, mida olen
teisel üheks eestlaste põhijooneks märkinud ja mis selles kirjanikus
on äärmiselt loovaks ja viljakaks teritunud.

Ja lubatagu lisada: ka selle vaimu universalism ja rahvusvahe-
lusis on üks eestipärastuse tunnuseid.

Märkmeid Tuglase arvustusliku tegevuse kohta

Noor-Eesti kahe juhi — Suitsu ja Tuglase — vahel on olulisi erinevusi, mis väga selgesti ilmnevad muu seas nende kriitilises ja publitsistlikus tegevuses. Suits oli esimene, kes tõelise hooga hakkas nõudma avara, süvenend kultuuri taotlust ning toonitas suurte ümberhinnangute paratamatust kõige nimel, mis Euroopa vaimuilmas oli tõesti elavat ja dünaamilist. Oma kriitilise helgheitjaga ta paiskas valgusvihke, mis tavaliselt ei kestnud kaua, kuid olid seda heredamad. Tolleaegses pimeduses paistsid nad üsna erilise intensiivsusega — nii suurega, et see meile praegu sageli võib tunduda arusaamatuna. Siis oli ju igasugune ehtne vaimus revolutsiooniline. Vähem heredalt, kuid kestvamalt ja ühetaolisemalt kui Suits tegi Tuglas oma valgustööd. Aegapidi hakati harjuma tema kindla, selge valgusega ning õpiti seda kasutama orienteerumiseks, selle asemel et ärritetult silmi hõõrudes teha asjatuid katseid seda tõrjuda. Ligemale pooleteise aastakümne kestel moodustasid Tuglase kriitilised esseed ning arvustused Eestis päämise vahendi läbikaalut, ajakohaste mõõdupuude leidmiseks ning kirjandusliku maailmavaate moodustamiseks. Alles pärast sõda tekkis temal tõelisi võistlejaid ning otsiti hoolsamalt täiendust tema poolt püstitet esteetilisele kaanonile. Oma suure püsivuse ning andumuse tõttu, millega käis kaasas lai eruditsioon, oli Tuglas otsekui loodud meie kirjandusliku südametunnistuse valvajaks. Praegu, mil niipalju uusi tuuli on käind üle meie vaimse maailma, saab tema saavutusi kriitilisel alal juba mõõta teatavast distantsist, kuid ei tohi unustada, milline määrav osa tal on olnud etendada ja kui palju meie kõik temale võlgneme.

Suits nõudis euroopalikku kultuuri, kuid Tuglas püüdis täpsamalt näidata, milles see kultuur seisab — eriti kirjanduse alal; ta püüdis ühtlasi detailsete üksikanalüüside varal selgeks teha, kui kaugele me ideaalidele lähenemise teel olime jõudnud edasi, s. o. tegelikult tuli tal päämiselt tõestada, kui kaugele me olime jäänud muust maailmast maha. Ta vaatles selleks otstarbeks minevikku ja olevikku, minnes tagasi me sõnakunsti alguseni, rahvaluulesse, kat-

sudes kindlaks määrata rahva enda poolt arendet stiili kandejõudu ning selles kunstluule jaoks peituvaid võimalusi. Hoolega ning peene arusaamisega jälgis ta selle stiili edaspidist saatust *Kalevipojas* ja mujal, osutades juba aja vaimus, spetsiifilisemalt aga Kreutzwaldi isiksuses peituvaid tõkkeid rahvaluule erilaadse vormimaailma menukaks edasiviljelemiseks. Ning uuemaid autoreid käsitledes tegi ta selgeks peamiselt nende sisemist vormipuudust, nende väikekodanlikku jõuetust teravaks ja kindlaks stiiliks, nende isiksuste arenemattust ning sellest olenevat arenemata väljendusvormi. Sääljuures ta pidas juba alul alati teravalt silmas ümbruse ja olude, eriti sotsiaalsete olude hiiglaosa esteetiliste taotluste ja saavutuste kujunemises. Juba oma esimestes kaaluvamates kriitilistes töodes — esseedes „Eduard Vilde ja Ernst Peterson“ ning „Kirjanduslik stiil“ — näitas Tuglas seda mitmekülgset orienteerit, peagu teaduslikuks teritet vaimu vahedust ning suurt objektiivsuse taotlust, mis jäid temale omaseks isegi keset ägedaid maailmavaatelisi võitlusi.

Töö, mida Tuglasel toleaeagsetes oludes tuli teha, ei olnud just kõigiti kadestamisväärne. Tal tuli arvustuse tugeva luuaga puhastada kirjanduslikku augiasetalli. Et ta sellega toime sai, see tuleb suurel määral kohusetundest, millega ta asus oma ülesannet täitma. Mõnigi teine — näiteks Suits — piirdus üksikute, kuigi sageli tapvate, noolte laskmisega barbaaride leeri, kuid Tuglas tahtis mitte tappa, vaid selgitada ning tsiviliseerida. Väga õpetlik selles suhtes on tema pöörettegev essee Eduard Vildest ja Ernst Petersonist. See on tema hilisemate töödega võrreldes algaja katse — kuid millise algaja! Ei mingit meeletlikult vihast rünnakut, ei mingit mõõgataristamist, vaid väga kainelt vaatlev analüüs. Tähelepanelikult võetakse luubi alla mõlemad vaadeldavad kirjanikud, uuritakse nende isikuid, elulugu, olusid, millest nad võrsund, aega, millest nad mõjutet, nende tööde suhet selle ajaga, nende taotlusi (või kindlamate taotluste puudust), ning alles siis tuuakse esile arvustaja enda küllalt painduvad, küllalt sallivad normid. Juba selles töös ei taha Tuglas pääle sundida mingit stiili, ta ainult nõuab, et stiil, s. o. sisu ja vormi kooskõla, oleks olemas, ning suudab tõestada, et stiilitus käsiteldavil kirjanikel oleneb tunduval määral kindlama sisu ning arenend isiksuse puudumisest. Ta ei püüa kummalegi külge pookida oma uusromantilisi ideaale, vaid otse vastupidi — ta näitab, kuivõrd naeruväärne on ebaorganiline ilutsemine ja tundlemine sääl, kus esialgne probleemiasetus nõuaks robustset, mahlakat ja kompromissitult realistlikku laadi. See ei ole sääljuures mingi puhta vormikunsti soovitamine, sest kuigi Tuglas väidab, et „kunst sellisena peitub ainult vormis“, lisab ta siiski juurde: „kas või ka seniseid maailma aluseid purustava ja uusi püstitava idee vormis“. Nii siis — selge suund, sihikindel töö, ilmekus, mis ei tarvitse seista vorminikerduses, kuid mis on vastandiks sültjale amorfsusele. Peab olema sisemiselt kujunend, et anda kunstis midagi püsivalt väärtuslikku. Selles tundub peituvat toleaeagse Tuglase kriitiline põhiprintsip, ning minule näib, et meie kõik, kuulugu meie missugustesse leeridesse tahes, võime nõustuda selle doktriiniga. Ainult

kunstilised ja meelsuslikud tuulelipud ja kameeleonid võivad mõelda teisiti.

Heitlus amorfsusega, jõuetusega, hallusega pidi tol ajal olema tõega närvekurnav. Ta on seda osalt ka praegu, mil nii hämmastavalt toonitatakse igatsust ainult n. n. „meelsuse“, s. o. tavaliselt mõnede laiakstallat ideede aksepteerimise järgi isiksuste ja saavutuste pähe. Kuid siis oli olukord nähtavasti siiski veel märksa kurvem. Külakoolmeisterlik vaimse vaatepiiri kitsus või följetonistlik tuuletallamine asendasid siis kunsti, ning oli tõesti tarvis energiat võitluse jätkamiseks nii raugemata visadusega, nagu seda näeme Tuglasel. Kui vähe huvitav pidi tal olema jälgida tollaegset kirjandust! Sellest hoolimata ta loob selle alusel mõnikord otse meisterlikke kriitilisi esseid, mis oma asjalikkuses on juba tõeline kunst. Kui võrra ta sääljuures taotleb erapooletust, seda näeb minu arvates erilise selgusega esseest A. H. Tammsaare üle, milles ta kaasnooreestlase teoseid lahkab sama armuheitmattusega nagu kas või Ernst Petersoni omi. Just see essee näib minule Tuglase ühe parima kriitilise saavutusena üldse — paremana kui tema katsed analüüsida Juhani Liivi luule olemust või „siurukesi“ või Gustav Suitsu. Sest just siin saab Tuglas essee kirjutamise aegu juba õige huvitava Tammsaare toodangu najal teostada oma arvustuslikku päämissiooni — näidata meie ülespüüdiva kirjanduse võitlust eelneva ajastu ebamäärasuse ning pinnapäälisusega. Siin paistab kõik olevat õieti nähtud — Tammsaare vaimulaad ja temperament, mis subtiilselt otsib „aine terav-peent hinge“, kuid mida takistab teatav passiivsus ning ainult ajuti tugevaile puhanguile maad andev jahedus; ajajärgu iseloom, mis kiilus Tammsaare „naturalismi ja impressionistliku uusromantismi“ vahele, nii et kirjanik pole omaks võtnud ühtki meetodit, vaid kõigub mitme vahel, jõudmata pikemas teoses läbi viia ühte kindlat joont. „Nii ebaromantiline, nii kaitstud naiviteedi eest kui võib ka Tammsaare vaimulaad olla, kuid ajajärgu lüüriline sentimentaalsus ei jäänud ka tema kohta mõjuta. Ta pole järjekindel realist, kes eritleks tundmusi samm-sammult nagu keemik teatud protsessi uurides. Ta opereerib oletustega, hüpoteega ühest seisundist teise, kujutute, impulsiivsete hingeliigutustega, mida peab nimetama õieti psühholoogilisteks imedeks, sest et neid ei või mõistlikult seletada. Tema meetodis on alatiseks jäänud mingeid naiiv-lüürilisi, knut-hamsunlikke sugemeid.“ Meil on ainult tarvis need laused võtta endile juhiseks, et mõista näiteks *Elu ja armastuse* ebaõnnestumist. See huvitava tuumaga teos näitab erilise selgusega, kuidas Tammsaare vahel otse nägijalikult mõistab omapäraseid, tavaliselt tähelepanemata jäetavaid psühholoogilisi tõdesid, aga ühtlasi ka seda, kui vähe ta oskab oma ainet teadlikult kasutada, surmates meis tugevasti tõusva huvi pikkade vaimutsemiste ja lüüritsemistega ebaõigel kohal ning mähkides naistegelase kuju magedalt-roosakasse ilmsüütuse ja kenaduse loori, nii et me lõppeks segaste tunnetega jääme kahetsema teostamata esteetilisi ja psühholoogilisi võimalusi. Täis pinevust on viis, kuidas Tuglas analüüsib Tammsaare kalduvust paradoksidesse ning sääljuures ka paradoksi

olemust ennast. „Tammsaare pakub õigupoolest ainult hingeelulisi paradokse ega mitte probleeme,“ ütleb Tuglas, ning illustreerib seda lähemalt. Muidugi ei pea see väide praegu enam nii kategoorilisel kujul paika, sest Tammsaare on meisterlikult tõestand oma võimeid ka tõeliste psühholoogiliste probleemide pakkumiseks ning käsitlemiseks. Kuid see tabab siiski üht *Tõe ja õiguse* autori haiget kohta, sest niipea kui Tammsaare lõtvub, mida juhtub temal üsna sageli, ei peida ta oma nõrkust mitte ainult hingeeluliste, vaid ka puht-sõnaliste paradoksides taha, puistates viimaseid lehekülgede ja lehekülgede kaupa ning keereldes mingi intuiitiivselt tema poolt aimatava, kuid vahel käest libiseva mõtte, tõe või nägemuse ümber. „Need inimesed räägivad peaaegu aforistlikus toonis. Aforistlik kuju aga röövib sisult alati värske mõju ja otsekoheise usaldatavuse. Aforism on ainult paradoksi vorm“, loeme novelli „Uurimusel“ tegelaste kohta. Kui paljude *Tõe ja õiguse* tegelaste (isegi Pearu), eriti aga *Elu ja armastuse* kujude kohta ei või öelda täpsalt sedasama! Tuglase tollekordne diagnoos on osutund lugupidamist-äratavalt täppiminevaks prognoosiks. Ning siiski nägi Tuglas juba tolleagses Tammsaares „esimese järgu annet eesti kirjanduses, mitte ainult „lõbusat paradoksides sepitsejat ja kergesuleelist diletanti“. Ta nägi, kuidas kirjanik sageli oli sunnit piirduma ääremärkustega, milles oli „esprit'd, kuid mitte hinge“, aga kuidas ta siis „saavutab äkki oma igatsetu, — ja seda kohal, kus poleks lootagi võinud“. Ning ta nägi selgesti ka seda, mille tõukel samasugused saavutised võiksid tulla edaspidi. Puudus seisvat selles, et „Tammsaare ei suuda oma viha või armastust nii kaua pingul hoida, kuni selle ülesanne oleks täidetud.“ Meile on osaks saand imponeeriv vaatemäng, kuidas *Tões ja õiguses* kõigepäält autori noorusmaa käsitusel tunded tõesti süttisid nii tugevaks, et läbi suurte köidete peagu nõrkematult jätkus kirjaniku loomishoog, andes haaravaid meisterteoseid.

Selles essees on võrdselt kõrgel tasemel nii ajajärgu kui ka autori isiku enda ning ta teoste esteetiliste omaduste analüüs. Me võime selle eritluse veel praegugi kõhklemata aktsepteerida, sellele vaatamata, et Tammsaare tollal polnud loond veel ühtki oma suurteostest. Hää on selle autori saatus, kellele arvustaja juba varakult tuleb appi nii kompetentse mikroskoobitööga. Ainult imetlust on minul ka Mait Metsanurgale pühendat kirjutuse jaoks, millest täiesti selgelt näed kirjaniku praegustki vaimset füsiognoomiat.

Võib-olla kõige vahenditumalt pääsme Tuglase kriitilisele minale siiski ligi, lugedes tema *Marginaaliaid*. Neis liigume õieti väljaspool kirjanduslikke üksiknähteid, autori taotluste ja ideaalide maailmas. Neis ei ole Tuglas arvustaja, vaid unistaja, pihtija, üldtõdede ja subjektiivsete veendumuste formuleerija, intiimseima esteetilise päeviku pidaja. Võitluses ümbruse vormitusega ta kulutas palju jõudu osalt tüütavalt väikeste kirjanduslike sääskede pääle, kes omal ajal siiski etendasid suurt osa. Siin ta kõneleb vabalt sellest, mis teda tõesti huvitab ja haarab, põlgamata ka paradoksi, mille vastu tal Tammsaare puhul on nii palju öelda, kuid tarvitades seda reljeefsemalt ja läbikaalutumat kui temal 1916. a. käsitella olev

Tammsaare. Kaugeltki alati pole autor siin järjekindel, vaid raamatuseisne üksteisele risti vastu käivaid mõtteid, vastavalt sellele, mis kirjanik teataval hetkel tunnud ja mõelnud. Mõnikord on säärased erinevad seisukohavõtud sama asja puhul asetet otse kõrvuti, illustreerides sedaviisi aastate kestel käidud arenguteed — nii m. s. mõtte väljendused estetismi kohta, mida Tuglasele nii palju ja nii visalt on ette heidet. (Ma pole kunagi Jumalat oma meeltega tunnud. Ilu aga loendamatud korrad... Tema (piibli) nimel võidakse kannatada ja tuleriidal surra. Ja kas ei võida kord kunsti pärast ristsõdu alata?) hüüatab Tuglas 1910. a. Kuid kümme aastat hiljem ta juba väidab: „Olen liiga palju näinud, et võiksin veel asjade vormiga leppida. Olen liiga palju kannatanud, et võiksin veel ilus olla.“ Ning nähtavasti veel pisut hiljem: „Põlvel, kes on estetismi äärmusteni tunginud, kes on selle mürgi kui hirmsa haiguse enese veres läbi põdenud, ei peaks puuduma julgus tunnustuseks: On mäda estetism.. On pehkinud me jumalad... Meie suurimadki unistused on pehkinud, nii et pilkaspimedas veel kannufosforina hõõguvad. Kuid kändudega ei valgustata maailma. Oli kangelastegu elada pool elu unistusile. Olgem siis kangelased, loobugem unistusist! Maailmasõda ja hulk realistliku kirjanduse analüüsimist on tulnud Tuglasel nende mõttekildude vahele, ja tema seisukoht on põhjalikult muutunud. Näeme nende väljenduste paatosest, millise innuga ta on taga ajand kättesaamatut täiusliku ning hävimatu Ilu ideaali, kuid ühtlasi seda, kuidas puhas ilu sellasena temale hiljem ei tundu enam võimalikuna ega isegi rahuldavana. Ta mõistab hukka selle „elavast elust eristumise, mida peab oma sisimas olemuses tundma igäüks, kes elab liiga intensiivselt esteetiliselt kujutlusis“. „Üksainus reaalse elu toores tõuge võib selle elevandiluust torni ümber lükata.“ Kuid on muidugi ilmne, et inimene, kes kogu oma närvijõuga on pingutund Ilu allikate poole, on ka pärast „meelepeõõrmist“ teissugune kui need, kes sellest puhastustulest pole läbi käind. Ta on õppind alistuma karmile enesedistsipliinile, püüdma kõigest, mis ta kätte võtab, esile tuua viimast ning olemuslikku, ning töötama järeleandmatu visadusega, mida keskmine tõelisuse kopeeriija üldse ei tunnegi. Tuglas ise vihjab sellele kuski, näidates, kuidas romantik, kes millestki haaramatust tahab luua kunstteoseid, töö õnnestumiseks peab kindlasti olema tõeline taitleja, kuna keskpärane realist võib lõppude lõpuks töötada hää käsitöölise moodi.

Pinge, millega Tuglas *Marginaaliais* käsitleb kunsti põhiprintsiipi ja detailküsimusi, näitab selgesti, missuguse enesepõõletaja energiaga ta keset alul kaunis ükskõikset ümbrust töötas enda ja oma kunsti kallal. Tõeliseks naudinguks on jälgida mitmeidki tema mõttekäike nende läbielatuse ja neile antud reljeefse vormi pärast isegi siis, kui nad ei ole uudsed. Kui kirglikult nõuab Tuglas näiteks kunstnikult sihiteadlikkust, kunstiteoreetilist mõtet! Ühes oma märkmes ta juhib tähelepanu tõenäolisusele, et ka aegadel, mil ei pandud kirja mingeid kunstiteooriaid, pidi tõsiseil töötajail olema põhimõtteid ja artistlikke veendumusi, mida õpetati põlvest põlve,

sest muidu oleks vaevalt olnud kujuteldav kas või egiptlaste erilaadne, järjekindel, peenelt viimsetes detailideski samu põhijooni näitav kunst. Kuid naturalismis Tuglas seda sügavamad teadvust ei näe. Selle mugava, reaalsuse sisemise ümbertöötamise ja vormimise nõudest loobuva õpetuse ebakunstileisusest annab ta minu arvates õige pildi, selgitades, kuidas see stiliseerimist hüljates on hüljand üldse „kunsti-tõelisuse“, andes selle asemel „päevapiltlikku elureaalsust“. Ta toonitab õieti liialduse, ühekülgsuse, piirat ja teritet kujundamise kui kunstniku enda vaatekoha esilepäästmise vahendi paratamatust kunstis. Muidugi tekib küsimus, kui kaugele selles suunas võib minna ja kas monumentaalse, kindlajoonelise ja -suunalise stiili taotlemisel ei või vahel kunstil hinge seest pigistada, tehes ta liiga geomeetriliseks, liiga õhuvaeseks, liiga veretuks ja kiviseks. Mõnikord ongi Tuglas omaenda ilukirjanduslikus toodangus langetanud selle äärmuse ohvriks, näiteks „Vabaduses ja surmas“, kus proosalõiked-stroofid korduvad liiga monotoonselt ning mõnes kohas lämmatavad novellil kahtlemata lähtekohaks olnud elava intuitsiooni oma liiga abstraktse vormikusega.

Tuglase enda ilukirjandusliku loomingu eritlejal on hädavajalikuks eelduseks *Marginaalia* õige hoolas läbivõtt. Selles on väga täpsalt sõnastund näiteks Tuglase novelliideaal — „sonett proosas“, milles mõnel leheküljel väheste detailidega tuleb luua inimesed, hingeeluline kriis, ümbrusekujutus, mõte ja meeelolu ning lõppeks „nähtava tegevuse taga perspektiivne sügavus, sümboolne tagapõhi“. Selle ideaali on Tuglas ise mõnel puhul teostanud. See, et ta kunagi, välja arvat *Felix Ormussonis*, pole kirjutanud või vähemalt avaldand romaani, saab arusaadavaks, kui lugeda tema nõudeid selle kirjandusliigi kohta, kus tuleks „käsitleda tegelasi, sündmusi ja probleeme otsekui üksteise sisse surutuina“, „sümboolse“ meetodi järgi „igale poole avanevate perspektiividega, loendamatu sise-näitelavade, üllatuslikkude dimensioonidega igas suunas, mille mõõtmist ei või iial täielikult loota“, või kus peaks saavutatama vorm, kus teos „sisaldaks eneses loendamatu arvu ikka vähenevaid teoseid, nagu puust või metallist mängumunad, mis üksteise sisse peidetud, või nagu ringid Dante põrgus, mis muutuvad ikka kitsamaks ja kitsamaks, kuna nende keskel seisab jäätunud demon — igavesti käsitamatu sümbol“. Säärase äärmise arhitektoonilise täiuse unistused teevad päris loomulikuks Tuglase loobumise ülejõu käivast ülesandest kirjutada neile unelmaile vastavaid romaane ning romaanide tootmisest üldse. See ei tähenda, et maailmakirjanduses ei oleks menukalt taoteldud samalaadset komplitseerit struktuuri. Kui see üldse võimalik, siis on veelgi keerukam James Joyce'i *Ulysses*'e kompositsioon, kus täpsalt kalkuleerit kava järgi põimuvad psühholoogilised ja stiililised juhtmotiivid ning kus kogu romaan küll kaunis krüptilisel kujul kordab Homerose *Odysséia* ehitust. Kuid isegi meie aja üli-Flaubert Joyce peagu varises kokku selle üliinimliku kava läbiviimisel, ega ole leidnud kedagi, kes oleks hiljem teind midagi samataolist. Ning Joyce'i uus romaan on juba aastakümneid teoksil ega taha val-

mis saada. Ärgem siis imestagem, et Tuglas pole kirjutand enda unistustele vastavat teost.

Vahel tundub *Marginaaliais* ja mujal, et Tuglas enda stilisatsiooni *alias* liialduse põhimõtet teostab pisut liiga kirklikult, koorides esile olulisi tõdesid, kuid eksides üksikteoste analüüsis. Nii ei ole ma kunagi saand leppida tema väitega, et Poe *Arthur Gordon Pym*'i algus olevat igav — teadlikult igavaks tehtud kuivade tehniliste detailidega, nagu Tuglas toonitab, selleks et hiljem seda rohkem lugejat üllatada jutustuse tempo kiirenemisega. See on tehnika, mis oleks küll täiesti mõeldav Poe juures, kes oma „Loomisfilosoofias“ teeb vägagi selgeks põnevusgradatsiooni vajadust suurima efekti saavutamiseks. Kuid jutustuse aeglus ei tähenda veel igavust. Isegi tehniliste üksikasjade käsitlemisel oskab Poe olla väga huvitav lihtsalt oma meisterliku esitusviisiga. Siin Tuglase mõttekäik on stiliseerit. Kuid seda suggestiivsem ta on. Näeme sellest, kuivõrra tema jaoks ka kriitika on kunst. Ta ju unistab vabalt spekulativast arvustusest, mis tiivustuks teoste analüüsimisel, mida pole üldse olemas! Artur Valdese arvustamisel ta andiski voli sellele tungile.

Ei olegi nii väga üllatav, et Tuglas pärast sellesse äärmusse satumist kaldus teise ekstreemi ning pikema aja kestes on eeskätt tootnud haruldaset hoolsal dokumentide kogumisel põhjenevaid kirjandus- ja kultuuriloolisi uurimusi, milles ta menukalt võistleb kõige viisamate akadeemiliste uurijatega. Nende teoste käsitlemine ei kuulu käesolevate ääremärkmete ülesandesse. Märgitagu ainult, et esteetiline eritlus moodustab neis — isegi *Juhan Liivis* — vähem olulise osa kui kultuurilooline ja biograafiline. Igatahes ei ole mina saand muljet, et vähemalt Liivi luule käsitlemisel oleks loomispühholoogiliselt või kunstiliselt vaatekohalt sama kaugele minev või sama täiuslik kui selle poeedi elu ja isiku analüüs.

Siin jõuangi punktini, kus tuleb katsuda endale selgitada Tuglase kriitilisele tegevusele pandud piire. Nii väljapaistev kui tema ei olegi meie proosa, eeskätt sõjaeelse ja -aegse proosa eritlejana, pole ta saavutand samasuguseid kriitilisi võite eesti luule arvustajana. Vist keegi meist ei saa Ernst Ennot pidada suurmeistriks. Enno oli kahtlemata diletant, kuid luuletajaverega diletant, kelle värsside loogikavastasus ning pildistiku ebamäärasus või koguni segasus käivad koos sisemise musikaalsusega, mida Tuglase kõrv ei taband. Muudel puhkudel ta on sarnast muusikat küll kuulnud ning annud sellest impressionistlik-lüürilises stiilis oma lugejatele ka kujutluse, näiteks *Juhan Liivi* puhul, kuid ta ei ole suutnud eksaktsemalt defineerida selle olemust. Ning liiga sageli jäävad tema luule kohta käivad esseed ja arvustused üldsõnaliseks sääli, kus on tegetmist konkreetsete värsiehituse ja -stiili probleemidega. Nii ei ole Tuglas pääsnud kuigi lähedale *Siuru* põlve luule olemusele, ega ole talt tulnud hilisemate luuletajate adekvaatseid hinnanguid. Üldse näib ta olevat kindlamal pinnal, kõneldes luuletajaist kui inimestest, kui siis, kui tal tuleb käsitleda nende toodangut. On nii mõndagi pühholoogiliselt õiget selles, mis ta ütleb näiteks *Suitsu Ohvrisuitsu* ja *Kõik on kokku unenägu* kohta, kuid *Suitsu* kunsti tuuma

juurde ta ei näi olevat jõudnud. Luule stiili esteetiline ja psühholoogiline analüüs on jäänd teiste hooleks, kuigi Tuglas oma armastusega sellegi ala vastu, mida ta on jälgind ainult kõrvaltvaatajana, avas omal ajal mitmeski vormilt ja soojuselt suggestiivses essees publikule tee asjade intuiitivseks tajumiseks, mille erilaadi ta täpsamalt ei suutnud määratella. On muidugi selge, et ala, kus ta ise ei olnud loovalt tegev, ei tarvitsend tema huvi samal määral kõita kui proosa, kus ta liikus kodusemal pinnal.

Kuid selle eest — kui paeluv ei ole Tuglase essee noorelt surunud luuletajast Oskar Rootsmanist! Ometigi ei ole see sel määral selle nooruki luule kui tema psüühika analüüs, põnev kui novell — õieti põnevam kui nii mõnigi Tuglase sulest tulnud puht-ilukirjanduslik proosapala. Selles peene intuitsiooni ning inimliku osavõtu ja suure reljeefsusega kirjutet artiklis tunneme tõelist Tuglast. Siin näeme ka seda huvi algajate vastu, mille poolest Tuglas eriti sõja lõpul ning pisut pärast sõda oli kuulus. Praegu tema suhted nooremate kirjandusliku toodanguga on mitmeti lõtvund, võib-olla seetõttu, et noor põlv oma realistlikuma — kuigi kaugeltki mitte alati liiga maise suhtumisega ellu ja kunsti on temale jäänd võõraks. Tervete inimpõlvade vahet ei ole mitte igakord kerge ületada. Küll ei ole mina märgand, et Tuglas kunagi nii põhjendamatu üleolekuga oleks kõnelnud nooremaist kui ühes pühenduses temale Karl Ast-Rumor, kes ei usu üldse enda põlve väsimisse või raugastumisse, kuid seda kergekæelisemalt tembeldab „infantiilseteks raukadeks“ kogu noorema generatsiooni. Nooremail on teissuguseid probleeme kui Karl Ast-Rumoril, kuid need ei tarvitse mitte olla vähem tähtsad. Maailm differentseerub ikka enam, probleemid on sageli spetsiaalsemad — kuid kas ei lähe nad sagedasti ka sügavuse suunas? Tuglas, tõsisem oma kaasaegsete enamikust, ei ole langetand kergete otsuseid, nagu ülalmainitu, mis õige pea võivad tekitada mui-geid või naeru. Ka sääb, kus ta ei ole saand kaasa sammuda, on ta tavaliselt hoidund enneaegsest hukkamõistust. Meie kirjandusele, meie kriitikale rajasid nooreestlased tee. Õieti oli tollal veel kõik teha ning igasugune kompetentne selgitustöö või looming oli juba sellasena uudis. Kompetentsuse mõiste kunsti alal on Noor-Eesti meile selgeks teind, ning pääle selle veel mõndagi muud. Praegu on kirjandustegelaste ja kirjanike arv tollaegsega võrreldes määratult kasvand, ega saa nõuda, et kõik oleksid kompetentsed kõigile ideaalidele vastavalt. Mitmete kompetentsus jätab igal juhul palju soovida. Kuid palju on nooremaid, kel pole mitte ainult täielikku töös-kust, vaid ka idealismi, ning need käivad juba omi teid. Nad ei oleks neid saand käia nõnda vabalt ilma Noor-Eesti eeltöödetä, kuid nad ei ole jäänd paigale tammuma, vaid neil on oodata avastusi ning saavutusi, ja paljudel ongi juba vägagi täiskaalulisi. Nad kõik tunustavad oma võlga aluste rajajaile, millele nad ise peavad ehitama hooned. Nad ei usu vanema põlve töö ületamattusesse — oleks olnud kummaline, kui esimese tõsisema rünnakuga oleks suudet vallutada kõik kultuuri tipud! —, kuid nad möönavad tänuga, et vabamas, kultuursemas õhustikus töötamine on neil võimaldand pioneeride hiig-

lapingutuste läbi. Üks kõige väljapaistvamaid pioneere, kes pole päälegi piirdunud eeltöödega, vaid on püstitanud lugupidamist-ärata-
vaid monumente enda tegevusega, on kindlasti Friedebert Tuglas.

Dokumentide uurimine, arhiivtöö näib Tuglast viimasel ajal olevat mõnevõrra võõrutand arvustaja olulisimast ülesandest — esteetilise tõe otsimisest. Eesti Kirjameeste Selts ega isegi Juhan Liiv ei paku kunstilisele arvustusele just väga palju tänuväärset materjali. Oma äsjastes pidu- ning juubelikõnedes ei ole Tuglas enam nii kirglik kunsti olemuse otsija kui ennevanasti. Kuid ta on sooritand suure elutöö. Tema küpsuselt ning elutarkuselt loodame oma heitlustes edaspidigi väga kasulikke korrektiive. Ning kõigepäält peame lugu tema laialdasest distsiplineerivast tööst, alatisest manitsusest, et ka Eestis võib ja tuleb töötada oma ideaalide eest ennastsalgavalt nagu Flaubert, kui soovitakse saavutada kõige viimast.

Tuglase novellisüsteem

Novelli piirid romaani vastas on jäänud teatavasti kaunis ähmasiks. Mis teda igapäevase teadvuses romaanist eraldab, on muidugi ta lühemus. Novelli lühikusest on järeldunud ta ehituse olulisim printsiip: kontsentratsioon, keskendus, mis pakub juba alust ka novelli sisuliseks määratluseks.

Oluline on siin teadagi küsimus: kui kaugele peab ulatuma kontsentratsioon ehk teiste sõnadega, millised ainepiirkonnad ja kui avarad teemad võiksid novellis tulla arvesse? Georg Lukacs oma teoses *Die Seele und die Formen* defineerib novelli kui kirjandust, mis ühe otsustava saatusehetke kujutuse kaudu valgustab ühe inimese kogu elusaatuse. See tähendaks siis novellile ainevaliku juhisenäht ühe esindava elusündmuse, konflikti, pöördepunkti või olukorra valikut sellest elupaljusest, mille mitmekülgne ja põhjalik kujutus oleks romaani ülesandeks.

Sellest määratlusest selgub ka novelli kompositsiooniline lähedus draamale, millest sageli kõneldakse. Kummagi tähelepanu on koondet ühele elumomendile, mis oleks tähendusrikas. Tegevuseühtluse nõudena on see klassilisest draamateooriast kõigile tuttav ja tohiks olla ülekantav ka normatiivsesse novelliteooriasse, selle vabadusega siiski, et novellile oleks tegevuse koondus ühe konflikti ümber selleks paratamatuks eelduseks (kuigi tiheduse pärast soovitatav), milleks ta on draamale. Võime kujutella näit. ühele valdavale meeolomomendile ehitet novelli, kus puuduvad konfliktid, ja teiselt poolt novelli, mille sündmustik läbib terve rea omaette konflikte. Mis aga igal juhul jääb novelli nõudeks, on perspektiivi koondus ühe probleemi või elunähte ümber, mis annaks ühtluse ka sündmuste paljusele. Lukacsi definitsioon nõuaks siit laiendamist kõigi novellitüüpide kohta, selle muudatusega, et ta ühe inimsaatuse valgustuse asemel lubaks põhimõtteliselt igasuguste tõelisuselõigete, probleemide ja teemade peegeldust. See novelli esinduslik tähendus või sümbolijõud tohiks olla oluline, et teda sisuliselt piirata vähemnõudliku lühijutu, laustu, anekdoodi vastas, mis rahuldavad iseendaga, andes hetkepilte, ilma et süvenduksid ühe inimsaatuse või laiema teema kehatuseks.

Tuglase novellisüsteem kirjaniku küpsusea toodangus, mida alamaal on püütud vaadelda (alates koguga *Õhtu taevas*), liigub selle määratluse piirides sageli suurema sümboli-pretensiooniga kui seda üldine esindusnõue eeldaks. Tuglase tuntud programmlaused: „Luuu müüte, — see on kõige kõrgem. Luuu seda üksi, mida muidu rahvad

ja aastasajad on loonud, — see on jumalik. Suuremat õnne ei pea kunstnik lootma“ — osutab, millises suunas tuleks jälgida kirjaniku kunsti.

Juba novellikogus *Õhtu taevas* näivad novellid koonduvat mingi üldise, eluvaatelse teema ümber, mida nad illustreerivad. Nii avarduvad „Toome helbed“ (1907) hapra tütarlapse ja toore tõsielu üldiseks kontrastiks, millest võib lohutada vaid mänguriik; „Suveöö armastuses“ (1906) on öise ehalkäimise episoodisse koondet teenijatüdrukute elusaatus ta loobumiste ja õnneigatsusega; „Vilkuv tuli“ (1909) võib pretendeerida mehe armukadeduse ja naise libiseva psüühi valgustusele kõige üldisemais raamides, millele naise Evanimi näib kavatsetult osutavat. Ilma konkreetse põhjendusega esitet konflikt laseb kogu tähelepanul koonduda tundeseisundile endale.

Hilisemais novellides see elutaust või eluvaateline silmapiir, millele novell projekteerib kiiri, on mõnel juhul ainsaks võtmeks novelli ühtluse tabamiseks. „Popi ja Huhuu“ (1914) teema piirdub kodukoera hingeelu ja saatuse valgustusega kujuka intriigi kaudu, ent miski ei keela sel novellil olemast sümboolne veel üldisemal pinnal isanda ja orjahinge suhte kohta üldiselt.

„Maailma lõpu“ (1915) intriig areneb ühe elujõu, armukire kujutuseks kuni selle viimaste intensiteedivõimalusteni, ületades kõik tavalised eluvahekorrad ja üldistudes niiviisi tõepoolset müüditiste mõõtudeni. Kaugema taustana asetub novelli lõpus veel üldisem ideaaliigatsuse teema: „Mis olid mulle veel inimese mõtted ja ettevõtted! Mis oli mulle veel inimitütre armastus!“ jne. — Veel vähem ütleb sündmustik otseselt „Inimsööjais“ (1916). Mängivad lapsed leiavad poonu, kes osutub ühe lapse õeks: selles on kogu tegevusekäik. Novell omandab aga tähenduse alles laste vapustuses poonu ees, kelle kaudu nad puutuvad esimest korda kokku elu saladuslike jõududega. Nii näib olevat siingi laste ja elutraagika kokkupuute üldine teema selleks taustaks, millele novell heidab valgust. Ja nii nagu „Maailma lõpus“, pole teema ka siin esitet mitte mõistusliku analüüsi kaudu, vaid tundelise seisundina, kuhu laste kobavad arutlused novelli lõpus toovad ainult väga nõrka aruvalgust. — Viimane märkus maksab vahest veel täielikumalt novelli „Kuldne rõngas“ (1916) kohta. Sümboolsed motiivid, piiride kaotamine tõelisuse ja fantaasia, une ja ärkveloleku, isegi elu ja surma vahel annavad siin kogemusele toetuvale loogikale nii vähe pidemeid, et on parem sellest loobuda ja võtta vastu kirjaniku tundeline sugestioon, lohutudes metapsüühilise probleemiasetusega surmasõnumi ees, mida Jürgens oma kohta vanast ajalehest loeb. „Sääli oli tõde, tema oli paljas uni. Kas peab und tingimata keegi nägema? Kas ei või uni iseenesest olemas olla, nagu on mõte raamatus olemas, kuna selle mõtleja juba ammu põrmuks on varisend.“ Selle probleemiga ristleb kuldse rõnga sümboolne teema, mille puhul oleks asjatu otsida ta täpset tähendust. „Merineitsi“ (1917) ehitus, mis on kahestunud Kurdisest ja Kaspar Punase motiivide vahel, näib omandavat ühtluse vaid eluvaatelisest loodusepuhtuse kokkupõrkest inimliku jõhkruks, mida esindab Kaspar Punane. Novell avardub niiviisi elu põhivahekordade müüdi-

liseks kehatuseks ja on mõistetav alles selle üldise teema ringis. Kujud ja sündmustik osutuvad vaid sümboolseiks nägemusiks ja kujutuse rõhk on siingi põhikontrasti tundelisel väljatöötusel. Sama avarate perspektiividega läheneb kirjanik „Kangastuses“ (1917) ühiskondliku revolutsiooni teemale: rida sümboolseid nägemusi kehatab autori pessimistlikku üldkäsitust, et mässud ei muuda tõeliselt midagi rahva olukorras. Varsti on saarevanem tagasi ja rahvas elab edasi rahulikkude, vaest ja töökate elu nagu alguses.

„Inimese varjus“ (1919) on Tuglas asetunud emaarmastuse psühholoogilise teema ette, mida ta valgustab erakordselt tundepeineva sündmuse valguses: sõttaläinud poja ootus, tema jälleleid sureva sandina, ent selle taga eluironia aimus: see, keda ta hellitleb, on tõeliselt ta poja mõrvar. Psühholoogilisest kujutusest, mis valgustab üksildast emahinge, kajab siingi lõpuks üle üldelulivaateline teema: kõik jookseb inimeste toore tõelisuse ees tühja. Ainulaadse veetluse annab sellele novellile diskreetsus, millega kirjanik seda toorest pettust laseb vaid väga kaudselt aimata.

Üldine eluprobleem näib olevat ka „Taevaste ratsanike“ (1917) aluseks: lihtsameelne poiss elupaljuse veetluste ees, mida röövitud raha talle järsku avab. Bova läbib seda nagu unenägu, suutmata midagi tabada (sama motiiv esines ka „Kuldses rõngas“, kus Jürgens kuldset rõngast taga ajades tallab keset lilli, maldamata neid noppida, ja läbib kauneid maastikke neid nägemata). Novellile annab ümmara lõpu poisi väsinud tagasitulek türklase kambrisse, kus ahv kägistab ta omakorda, aidates selguda niiviisi elufilosoofilisel järeldusel: kõik ihad söövad end ise. Alles siit tagasi vaadates omandab novelli kirev sündmusterida ühtluseprintsii bi ja selgroo.

„Rändaja“ (1921) läheneb uuesti metapsüühilisele hinge ja materia olemasolu salapärase sidevuste, tõelisuse ja kujuteldu piirprobleemile, mida kohtasime juba „Kuldses rõngas“. Teema enda ebaratsionaalsus lubab vaid aimusi neist sidevustist, mida novellis kujutetakse. Hüpootees algaine liikumisastmeist, kui kõige materjaalse ja isegi hinge erikujude põhjusist, on õieti ainsaks mõistuslikult ühendavaks lülilikks ilmutuste reas, mis annavad äärmiselt tunderaske aimuse elu salapärasusest. Samad võiks-ütelda müüdilised moondused on ka „Õhk täis on kirge“ (1920) aluseks, tähelepanu keskendusega elu tooreil jõududel, mida kehatavad metsamaja elanikud. Lorensi mõtisklusest novelli lõpus selgub ilmekalt autori pretensioon kogu elukõiksuse sümboolsele valgustusele: „On elul kaks palet. Olin tunnud enne üht. Nüüd tunnen teist. Olin ühele ise hirmus. On teine mulle hirmus. Ma ei taha näha enam kumbagi palet. Ma ei taha näha ennast ega maailma.“ Kogu elu osutub Tuglase novellide valguses niiviisi üksikute vastuoluliste põhijõudude traagiliseks kokkupõrkemänguks, millest pole pääsemist mujale kui unelmateriiki. Nagu eelpool osutatud, on suur osa novelle pühendatud kas nende jõudude omaette kujutusele („Maailma lõpus“), või nende üldisile konfliktidele („Toome helbed“, „Merineitsi“, „Kuldne rõngas“, toore mehe motiiv „Rändajas“ jt.).

Oma viimases novellis „Androgüüni päev“ (1925) on ta lähenenud

veel kord neile elu põhijõududele, kehastades Androgüünis elamuste-
iha täitumise teed tehniliselt eeskujuliku keskendusega ühe päeva
raamidesse, mida on võimaldanud lahtimõtestumine kõigist tõelisuse
ainelisist tingimustest. Fantastilise teemaarenduse kaudu püüab kir-
janik tabada sellegipärast tõelisust, ent mitte ta konkreetseis sidevuis
nagu realist, vaid üldisemalt ja sügavamalt. Novell ei illustreeri siis
mitte Androgüüni hingeelu individuaalseid erinähteid, vaid ühe im-
pulsu avaldusi ja mõju, mis kehastub Androgüünis, ent mis on mõis-
tetav samal ajal üldise eluprintsiibina.

Tuglase novellisüsteemile on seejuures põhiliselt iseloomuline,
et ta ei esita oma teemasid mitte ratsionaalse teesina, mida novelli
süžee peaks tõestama, vaid tundelise olukorrana, hinge-
seisunditena, mille sugestiivsus asendab mõistusliku tõestuse.
Selle tõttu võivad nad pealiskaudsel lugemisel jätta ebamäärase mulje.
Nende ühtluse printsiip selgub mõnel juhul alles kaudselt sellest taust-
tast, millele novell heidab oma paljusid kiiri (näit. „Merineitsi“).
Vahel annab kirjanik selleks võtme alles üsna novelli lõpus diskreet-
sete märkuste või mõne tegelase mõtisklusena, mis võib algul jääda
kahe silma vahele.

Karaktereil ja intriigisõlmingul, neil ratsionaalse analüüsi pea-
vahendeil, pole Tuglase novellisüsteemis kuigi olulist tähendust.
Novellide tuum on detailides, meeleolumaalis, tundesugestioonis,
mille teenistuses on niihästi tegelased kui tegevuseskeem. Esindus-
näite võiks anda novelli „Maailma lõpus“ ehitus.

Karakterid on piiriteldud ses novellis ainult kõige üldisemais
joonis. Jutustajast saame teada vaid seda, et ta on noormees oma
esimesel merisõidul; hiiglaneitsist kõige üldisemalt, et ta on rõõmus,
heasüdamlik, õrn ja mõistatab oma vaatega teiste mõtteid. Tegevus
on jutustet paari lausega: noormees jääb oma kaaslasist maha eksoo-
tilisele saarele, kohtub hiiglaneitsiga, kes viib ta oma koju. Järgneb
armumäng, mis ilma väliste sündmusteta viib mööda tunde sisemist
arenguteed kuni piinava kiindumuseni, millest noormees vabaneb vaid
hiiglaneitsi surmamisega, et põgeneda siis saarelt. Sellele vähesele
luustikule annavad elava keha alles kõigil lehekülgedel laiuvad kirjel-
dused, mille mõju põhjeneb enne kõike nende meeleolulisel jõul. On
tunnuslik, et dialoog, see karakterkujutuse ja realistliku elumaali
olulisim vahend, puudub ses novellis, nagu tal üldse on äärmiselt ta-
gasihoidlik koht teisteski Tuglase novellides.

Teose peateema, noore merimehe ja hiiglaneitsi armukiindumus,
on kujutat 6-ndast peatükist 10-ndani, mis toob traagilise lõpplahen-
duse. Esimesed viis peatükki valmistavad ette seda tõusukohta. Nii
pikk ettevalmistus, ilma et seda teeks vajaliseks karakterite väljatöö-
tus või intriigisõlming, näib olevat seletatav enne kõike tundelise
sugestiooni vajadusega, mis ei lase hüpata järsult *in medias res*, vaid
nõuab järkjärgulist meeleolu süvendamist, ja seda pikemat, mida kau-
gem on peateema igähele tuttavast elutõelisusest. Teema on kehastet
selle tõttu ka kõige eksootilisemas ümbruses, sest ainult seal võis kir-
janik täieliku vabadusega näidata inimesi ainult ühe impulsi valduses.

Sissejuhatuse ülesannet selle erandliku hingeseisundi ettevalmistamisel võiks nimetada lavastamisüleandeks. Lugeja tuleb vabastada tavalisest kainusest ja teha kõigepealt vastuvõtlikuks üha kummalise- maile seikadele, mis omakorda on tarvilikud meeoleu kuumenduseks saabuva tundepealangu jaoks. Sissejuhatus peab looma nii siis enne kõike vajaliku tundelise õhkkonna ja teadustama samal ajal kõik, mis novelli hilisema arengu mõistmiseks on vajaline. Jääb teadagi võimalus selgitusi anda hiljem ka järelyjutustusena. Tuglase novel- lisüsteemis on see peatusvõte siiski niivõrd segav, et seda on kasustet äärmiselt harva, sest sellised tagasihaarded katkestavad tundesuges- tiooni. Sugestiivses lavastustehnikas peituvadki võib-olla Tuglase kunsti peamised mõjusadused.

Vaadelgem seda novelli lähemalt. See algab väljasõiduga sadamast, mis on kirjeldet kergete lühilauseetega. Tegevus on antud pitoreskete osanähe- tena, mis loovad esimese meeolulevuse: „Kerkisid punased mõlad, sinised pisarad jooksid mööda mõlasid, — laulsid punased huuled, heitsid nalja habe- suud.“ Need stiliseeritud pildid tõstavad lugeja märkamatul välja igapäeva tunde- ja mõtteharjumusist. Neile võivad varsti järgneda fantastilisemad toonid. Järgmisel leheküljel ilmubki üsna kerge üleminekupilt: „Teisel päeval oli taevast täis pikki pilulisi pilvi kui linnu tiibu. Meri oli valgelaiguline.“ Jutustus areneb selgete astmetena (teisel päeval...) ja kergete toonimuutus- tega. Järgmisel leheküljel (13) saabub niiviisi juba järsum aste: „Nõnda jõud- sime piirini, kus meist keegi varem polnud käind“ ja tugevam toonimuutus kummalise poole: „Päike tõusis veripunasena kollases udus...“ ja nüüd juba kiiremini uus muutus: „Hommi eel vaikus äkki tuul. Kuid selle asemel tõusis tihe, läbinägematu ud, — ja lainetus kestis edasi.“ Oleme väljas tõe- lisuse kausaalsusvahetkordadest tuule ja lainete vahel. Ja nii astmelt astmele kuni pilkase pimeduse ja ääretu vaikuseeni, milles tipustub kogu peatüki mee- olutõus. Kõigil neil seikadel pole seejuures loogilist põhjendust, nad ei tingi midagi peale meeolulõhkkonna, mida nad oma võõrsusega äratavad. Võik- sime nimetada neid tundeliseks rekvisiitideks lavastuskunstniku käes, mis ai- tavad luua draama atmosfääri. Peatükk lõpeb kerge tagasiõmbega kasvavast ängistustundest: laev jõuab uuesti tõelisemate tingimuste piirkonda. Meele- oluline pointe, mis võtab kujukalt kokku olukorra, peatab hetkeks jutustuse: „Vanad meremehed langesid teineteise kaela ja nutsid kui lapsed.“

Teises peatükis jätkub sama astmeliselt süvenemine fantastilisse maa- nurka, mida meremehed leiavad. Saare kirjelduses peatüki lõpult ilmub vöö- rastusmootiivide hulka uus tundetoon: looduse kummalise lopsakuse, paka- tava mahlakuse teema, mis hiljem alaliselt kordub ja on üks olulisemaid rek- visiite armustseenide tundeliseks lavastuseks. Alateadlikult valmistab see juba varakult ette novelli peamotiivi ilmumist. Kolmandas peatükis järgneb kohtumine hiiglaneitsiga, kes võis ilmudagi alles pärast looduspiltide meeolul- list ettevalmistust. On tähelepanv, et kirjanik ei kirjelda siin lähemalt uut tegelast, kelles võib kohe aimata otsustavat osalist novelli hilisemas arengus. On antud vaid üldiselt ta kuju ja riietena vesihall loor — tagasihoidlikult veet- lev detail. Peatükk lõpeb nagu sageli Tuglasel pointe'iga, mis äratab ootust: „Varsti aga harenes mets, meie ees oli lagendik ja sellel inimeste asutis.“ Neljandas peatükis antakse saareasula kirjeldus. Eksootiline luksus ruumide sisustuses, korduvad pehmed padjad ja vaibad, süvendades alateadlikku tunde- atmosfääri. Peatükk lõpeb nagu ikka teritet lausega, mis resümeerib olu- korra: „Siis äkki panin tähele imeliku asja: odamees oli kummuli, kooditähed tagurpidi.“ Viies peatükk jätkab üldise olukorra kujutust (lopsakuse tunde- toonid üha tihenevad), et jõuda viimaks saare elanikeni, kelle looduselähedust antakse tunda nende ülemaises rahus, nende kõike mõistvas vaates ja õhtuses müügilises palveseisundis. Alles nüüd annab kirjanik hiiglaneitsist üksikasja- likuma pildi. Sel pole palju ühist psühholoogilise välimuse kirjeldusega. Ta on alasti, on ehtid vaid juukseid ja jalgu. Jalas tumepunased, madalad king- ad, kullat-servalised sandaalid või süsimustad imeõhukesed nahksukad.

Kergelt erootilised toonid ilmuvad kirjeldusse ja peatükk lõpeb viitega ärkavale kiindumusele: „Päev oli kulund ta ilu imetluses. Ta mälestus viskas üle mu une kui sammetise telgi.“ Sellega oleme jõudnud peateema lävele. Järgmine peatükk viib lugeja otseselt selle keskele. Atmosfääri lavastus on olnud selle eel nii täielik, et kirjanikul ei pruugi kulutada enam ühtki motiivi põhjenduseks või vahekorra otseseks selgituseks. Kogu kirjutus võib keskenduda tunde pinevusastmete esitamisele.

Nagu toodud põgusast analüüsist selgub, seisab Tuglase ehitusmeetod siis enne kõike väga hoolikalt kalkuleeritud tundegradatsioon. Peatükist peatükki novelli põhimeeleolu süveneb ja teritub aina uute tundeliste seikade lisandumise kaudu. Kuivõrd hoolikalt kirjelduste paigutus on kalkuleeritud ühtlase tõusu seisukohalt, seda võib tõendada hiiglane neitsi lähema kirjelduse aetus alles viienda peatüki lõpuossa, kus see moodustab ülemineku novelli peafaasi juure. Ta kuju erootilised kõrvaltoonid oleksid varem liig teravate ja otseste viidetena katkestanud ühtlast meeleoluarengut. Seitsmendas peatükis ilmub ta kirjeldus uuesti, ent juba pateetiliste võrdlustega, mis ei vahenda enam konkreetseid vorme, vaid puht tundelist mõju, täielikus kokkukõlas selle peatüki üldise kõrgtemperatuuriga. Järgmises peatükis on hiiglane neitsi silmis, mis varem peegeldasid vaid ülemaist heldust ja puhtust, „lõkendavat verejanu“. Nii muutuvad meeleolulistes kõigis jutustusseisudes, tõendades liigne kord, et kirjutuse rõhk on sel tundevalgusel endal, mille kaudu peegeldub elu otseselt sõnastamatuid jõude.

On ilmne, et selline kujutusüsteem apelleerib sageli alateadvusele ja töötab enam aimuste kui otseväljendusega. Isegi suurte kompositsiooniliste motiivide valiku näivad määravat siin motiivide tundetoonid, need alateadlikud mõjud, mida nad kannavad kaasas. Ainult sellelt seisukohalt on mõistetav näit. „Inimsööjais“ laste inimsööjamängu pikk kujutus, samal ajal kui novelli peasündmus pole sellega mingis loogilises ühenduses. Võikad meeleolumomendid, mida see mäng sisaldab (vrd. moonakapoja Jürna vereeksperimente), valmistavad meeleoluliselt ette hilisemat laibaleidmist. Siit saavad arusaadavaks ka sagedased loodusepildid Tuglase kõigis novellides, isegi seal, kus tegevus sünnib toas, nagu „Popi ja Huhuu“. Muutuv valgus ja ilmastikumeeleolud saavad siin püsiva kõrvalmotiivina sündmustikuarengut, andes stseenide põhitooni.

Selle ülekaalukalt tundelise kujutusprintsiibiga näib olevat kokkukõlas ka Tuglase novellide üldine kompositsioon. Enamik novelle on ehitet gradatsioonipõhimõttele, mille kehastust eelpool vaatlesime novelli „Maailma lõpus“ sissejuhatava osa puhul. Samas novellis on ka peateema arendet edasi sama järkjärgulise tõusuliikumisenä kuni tundepinevuse äärmiste võimalusteni, millele järgneb hiiglane neitsi tapmisega lõpu-pointe ja sellele lühike resigneerunud järelokaja. „Popi ja Huhuu“, „Vabadus ja surm“, „Kuldne rõngas“, „Taevased ratsanikud“, „Õhk täis on kirge“ ja „Androgüüni päev“ on suurem või vähema tõusukallakuga ehitet sama põhiplaani järgi. Novellile, mis oma lühikuse tõttu peab vallutama lugejat intensiivsusega, on see ehitusprintsii, mis annab otsustava kaalu novelli lõpule, üldiselt juba tõhusamaid mõjuvahendeid. Eriti on ta seda novellistile, kes ei harrasta mõistuslikku analüüsi, vaid mõjub sisemise pinevusega, millele on oluline pidev meeleolutõus, teadagi kergete puhkusetketega nagu need esinevadki enamasti Tuglase novellipeatükkide alguses. Selle kõrval on Tuglas rakendand ka teist tunderõhulist ehitusprintsii: kontrastivõtet, õieti küll kombineeritult gradatsioon-

printsiibiga. Nii on ehitet näit. „Merineitsi“ ja „Kangastus“. Esi-
mene neist algab Kurdise-motiivi kurb-õrnade toonidega; novelli kesk-
osas valitseb Kaspar Punase toore jõu teema, mille tunderaskus kas-
vab kuni Merineitsi karjatuseni, et siis järsku katkedes anda koht
taas Kurdise-motiivile. Alguse ja lõpu meeleolu-sarnasus tasan-
dab niiviisi kontrastse kõrvutuse teravuse, andes novellile sümmeet-
rilise koonduse. Samasugune alguse ja lõpu ühendamine üle pateet-
tilise keskosa esineb „Kangastuses“, kus lõpus korduvad peaaegu sõ-
nasõnalt alguse laused: „See osa saarestikku oli vaikne..“ jne., mis
annab kaudse aimusena autori järelduse.

Sellised novelli aluseks olevad tõesed sugereeritakse vaid kompo-
sitsiooniliste võtete kaudu. Nii säilitavad nad novelli üldise tunde-
õhkkonna, mida iga otsesem avaldus katkestaks. See võte kuulub
samuti sellesse diskreetsesse aimusteäratuse kunsti, mida eelpool on
lähemalt katsutud iseloomustada Tuglase instseneerimistehnikana.
Üheks selle meetodi mõjuvamaks rakendusvõtteks on kerged aimus-
laused, mis läbi novelli kordudes tekitavad lõpuks põnevuse millegi
ootuseks, mida alles lõpplahendus selgitab. Nii „Inimsööjais“ Jaani
kuulatus hüüdvale häälele, mis kordub laste inimsööjamängu kirjel-
duste vahel ja selgub täies ulatuses alles õe laiba leidmisel. „Inimese
varjus“ on sellises möödumisi visatud aimusmotiivis antud terve sünd-
mustesõlme võti: metsas oli leitud tundmatu moonutatet sõduri-
laip, mis omandab kogu tähenduse novelli lõpust, kus selgub, et sõdur,
keda Maret oli ravitsenud, polnud ta poeg. „Kuldse rõnga“ ja „Rän-
daja“ mõistmiseks peaks kõige tähelepanelikumalt jälgima selliste
peidetud aimusmotiivide kokkumängu.

Kõik eelpool vaadeldud novelliehituse tegurid näivad niiviisi ühi-
nevat tundeiliseks kujutussüsteemiks, mida tohiksime
pidada iseloomulikuks Tuglase novellistikale. Tunnuslik on sellele
süsteemile kujutatavate teemade vabastumine tõelisuse konkreetsest
sidevusest ja üldistamine tundeseisundeiks, mis näib andvat neile
sageli kõige avarama sümbolitähenduse elu põhijõudude ja üldiste
vahekordade kohta. Just seepärast, et nad pole seotud ühegi tõelise
keskuse või sündmusteloogikaga, võivad nad esindada kõige üldise-
malt elu sisetõedesid, teadagi autori hingeprisma kaudu, mis muudab
nad põhiliselt subjektiivseiks elukajastusiks.